

Lucian T. Butaru

Introducere în metodologia cercetării calitative

Presa Universitară Clujeană

INTRODUCERE ÎN METODOLOGIA CERCETĂRII CALITATIVE

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr.51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

Referenți științifici:

prof. univ. dr. Enikő Vincze
conf. univ. dr. Edit Szegedi

ISBN: 978-973-595-877-0

LUCIAN T. BUTARU

INTRODUCERE ÎN METODOLOGIA CERCETĂRII CALITATIVE

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ
2015

Cuprins

Introducere	6
Metode și tehnici pentru colectarea datelor calitative	9
Observația participativă	12
<i>Ce aduce în plus un grad mai mare de participare?</i>	14
<i>Durata</i>	17
<i>Competențe necesare</i>	18
<i>Cum alegem terenul?</i>	20
<i>Limitele observației participative</i>	21
Notele de teren	23
<i>Cum colectăm datele? Și cum le gestionăm?</i>	23
<i>Ce este codarea? Și la ce folosește?</i>	25
Interviul nestructurat	27
<i>Selecția informatorilor / respondenților</i>	31
<i>Tehnici folosite în cazul interviului nestructurat</i>	31
<i>Limitele interviului ca instrument de cercetare</i>	33
Focus grup	38
<i>Scurt istoric</i>	38
<i>Caracteristicile focus grupului</i>	40
<i>Gestionarea unui focus grup</i>	41
<i>Avantajele interviului de grup</i>	41
Metode și tehnici pentru analiza datelor calitative	43

<i>Designul unei cercetări calitative</i>	45
<i>Macroanaliza</i>	45
<i>Microanaliza</i>	47
Analiza materialistă	50
<i>Scurt istoric</i>	50
<i>Metode de analiză și concepte utile</i>	54
<i>Infrastructură, structură, suprastructură</i>	57
<i>Adaptare</i>	58
<i>Energie, evoluție</i>	59
<i>Survivals (relicve)</i>	61
Analiza culturală	64
<i>Scurt istoric</i>	64
<i>Metode de analiză și concepte utile</i>	73
<i>Metoda polivocală, textul neîngrijit</i>	77
<i>Metoda interpretativă</i>	77
<i>Difuziune</i>	79
Analiza funcțională	82
<i>Scurt istoric</i>	82
<i>Metode de analiză și concepte utile</i>	87
<i>Mecanisme preventive, mecanisme redresive</i>	90
<i>Analiza de rețea</i>	92
Analiza structurală	96
<i>Scurt istoric</i>	97
<i>Metode de analiză și concepte utile</i>	100
<i>Câmp</i>	100
<i>Capital</i>	104
<i>Habitus</i>	106
<i>Analiza de discurs</i>	108
Bibliografie	114

Introducere

„Contrar neînțelegerii contemporane, metodologia nu se ocupă cu descrierea *tehnicilor* folosite în investigarea empirică și analiza datelor, ci e o activitate critică ce vizează produsele cercetării.”¹

Afirmația celebrului sociolog francez Raymond Boudon este prezentă în mod tacit în multe dintre lucrările care au produs revoluții în metodologia cercetării, în toate domeniile. Această perspectivă pare să arunce în aer toate cărțile de metodologie, care se ocupă cu activități „frivole” precum descrierea tehnicilor folosite în investigarea empirică și analiza datelor. Cine se înșală? Din punctul meu de vedere, nici unii nici alții, deoarece este vorba despre chestiuni diferite: unii vorbesc despre activitatea care produce metodologie nouă, ceilalți descriu rezultatele acesteia. Activitatea descrisă de Boudon ca ucenicie îndelungată, conectată permanent cu marea teorie ce dezvoltă perspectiva critică, vizează mai degrabă avansul metodologiei decât primii pași făcuți în acest domeniu.

Cartea de față vizează primii pași făcuți în domeniul metodologiei cercetării calitative în științele sociale. Ca urmare, deși componenta critică este prezentă pretutindeni, am încercat, în măsura posibilului, să dau un aspect instrumental, chiar de rețetă, tuturor chestiunilor tratate.

¹ Raymond Boudon & Francois Bourricaud, *A Critical Dictionary of Sociology*, Routledge 1989, p. 238.

Am încercat să prezint cât se poate de simplu chestiuni complicate, contrar unei tendințe care procedează invers. E posibil ca, din această cauză, să pară că am recurs la simplificări nepermise. Totuși, nuanțele și detaliile la care am renunțat pot fi refăcute prin consultarea la prima mână a materialelor analizate pe care le-am citat. Momentele în care am tranșat divergențele sau cele în care am recomandat perspective alternative au fost semnalate corespunzător, pentru a fi tratate cu precauție, în cazul în care m-am înșelat.² Ceea ce nu poate fi pus în carantină, în cazul în care m-am înșelat – aici e principala contribuție originală –, e modul în care am tratat metodele de analiză pornind de la metodologia implicită care părea să traverseze diversele tipuri de abordări, stiluri și curente teoretice.

Din această perspectivă, am desprins patru metode de analiză (materialistă, culturală, funcțională și structurală) și două metode fundamentale de colectare a datelor (observația participativă și interviul), plus două chestiuni adiacente (notele de teren și focus grupul). Distincția între colectare și analiză are exclusiv valoare didactică; nu se referă la două momente din cadrul cercetării, ci la două tipuri de activități, care, în practică, se desfășoară, de cele mai multe ori, concomitent. Cele mai bune intuiții survin adesea în teren, iar metodele analitice alese îndrumă spre colectarea unor tipuri specifice de date. E recomandabil ca metodele de analiză să fie folosite în mod combinat, în funcție de intuițiile și ipotezele la care trimit observațiile din teren. De exemplu, în practica cercetării recente

² E de la sine înțeles că și autorii clasici prezentați trebuie tratați cu precauție; însă când descoperi un clasic care bate câmpii e un avans în metodologie, iar când descoperi că un ilustru necunoscut se înșală e doar o pierdere de vreme.

e dificil să întâlnești un autor care să nu fie influențat de diverse aspecte ale analizei structurale, indiferent de curentul teoretic în care a încercat să se încadreze.

În prezentarea respectivelor metode, am recurs preponderent la contribuțiile antropologilor și sociologilor, lăsând pe plan secund lucrările pe aceleași teme din restul științelor sociale. Am făcut această alegere deoarece aceste domenii sunt sursa inovațiilor în cercetarea calitativă, chiar dacă, ulterior, toată lumea le aplică sau prezintă sinteze, la mâna a doua, a contribuțiilor în domeniul dezvoltării metodologiei.

În ceea ce privește organizarea și completarea, sau în ceea ce privește aspectul formulărilor și corectarea materialului, am fost ajutat de feedback-ul consistent și sugestiile primite de la colegi și studenți. Trebuie să îi menționez (alfabetic) pe Ciprian Bogdan, Adrian Ludușan, Veronica Mateescu, Norbert Petrovici, Lora Roșca, Anca Simionca și Gabriel Troc. Le mulțumesc și pe această cale.

Metode și tehnici pentru colectarea datelor calitative

În ceea ce privește colectarea datelor, am ales să prezint metodele și tehnicile calitative fundamentale, devenite deja clasice: observația participativă și interviul nestructurat. Adicional, voi prezenta câteva recomandări privind procesul de gestionare a datelor colectate, respectiv câteva recomandări privind lucrul cu mai multe persoane, în cazul în care interviul nestructurat devine focus grup.

Datorită faptului că îți culegi singur datele pe care le vei analiza, aceste metode și tehnici sunt, de cele mai multe ori, prezentate sub eticheta „cercetare primară”. Chiar dacă, indiferent de metodele și tehnicile alese, o cercetare va rămâne în mod inevitabil incompletă, cel mai mare atu al *cercetării primare* este faptul că analiza din teren ghidează mereu colectarea datelor, restrângând la minim decalajul dintre date, analiză și concluzii. În prezentarea fiecărei metode și tehnici în parte, voi aduce detalii suplimentare privind utilitatea (uneori indispensabilitatea) precum și limitele lor.

Alternativa cercetării primare e adesea etichetată ca „cercetare secundară”. Nu i-am acordat un capitol separat acestei abordări a cercetării. O voi trata aici, pe scurt. Această abordare, se numește cercetare secundară deoarece lucrează cu „urme” lăsate de faptele și practicile sociale, atitudini etc. sau deoarece lucrează cu date co-

lectate și puse la păstrare de către terți. Astfel, dincolo de întâmplările și accidente care rarefiază materialele lăsate, interesele și analizele colecțiilor originari produc o selecție a materialelor avute la dispoziție. Este suficient să menționăm faptul că autoritățile statului, principalul producător, colector și păstrător al unor astfel de materiale vizează cu precădere situațiile conflictuale, mizele momentului și problemele care trebuiau rezolvate și mai puțin situațiile și momentele în care totul mergea bine.

Totuși, în pofida numelui, *cercetarea secundară* nu este una mai facilă. Din contră, din cauza dispersiei materialelor și a modurilor diverse de arhivare a lor, poate crea o disproporție uriașă între efortul de colectare și rezultatele finale obținute. De aceea, în acest tip de cercetare, denuță uneori *cercetare documentară*, sursele sunt ierarhizate pe trei niveluri, reflectând atât gradul de dificultate în găsirea lor, cât și, într-o manieră pozitivistă, apropierea lor de faptele sociale, de realitate. Adeseori, mai ales în rândul istoricilor, prestigiul este dat mai degrabă de astfel de considerente decât de rezultatele finale.

În această logică, accentul va cădea pe așa-numitele *surse primare*: materialele care erau destinate uzului intern în sistemele administrative sau organizațiilor implicate direct, vizând planuri și măsuri de acțiune imediată în evenimentele studiate.³ *Sursele secundare* se referă la materialele cu circulație lărgită, eventual cu destinație publică, produse în timpul sau în contemporaneitatea evenimentelor studiate. Acestea pot să includă materiale informative sau de propagandă produse de autorități, statistici oficiale, dezbateri, studii și analize de aceeași

³ Peter Burnham et al., *Research Methods in Politics*, Palgrave Macmillan, 2004, pp. 165-166.

factură, memorii și autobiografii ale persoanelor implicate, relatări ale mass-mediei și orice texte contemporane care captează spiritul timpului.⁴ În acest caz, accentul se mută pe capacitatea analitică a cercetătorului. Metodele de analiză nu diferă cu nimic de cele utilizate în orice cercetare calitativă (vezi partea a doua a cărții). *Sursele terțiare* se referă la reconstrucții și analize ulterioare ale evenimentelor sau, mai exact, la rezultatele cercetărilor altora, publicate în cărți sau articole de specialitate sau arhivate pentru uzul intern al instituțiilor de cercetare. Acestea pot fi reanalizate, în cazul în care oferă suficientă informație, dar insuficientă analiză, pentru a umple ceea ce Anthony Giddens numește spațiile goale din înțelegerea noastră.⁵ Însă, de regulă, sursele terțiare sunt utilizate în perioada premergătoare cercetării, pentru a ști ceea ce s-a făcut deja, pentru a nu reinventa roata, sau ca ghid pentru ceea ce mai poate fi cercetat și îndrumare pentru localizarea surselor referitoare la chestiune.

Cercetarea secundară poate complementa cercetarea primară, dar o poate, la fel de bine, substitui – dacă luăm în considerare limitele menționate. Uneori e singura formă de cercetare posibilă, dacă interesul nostru vizează personaje decedate. Avantajul acestui tip de cercetare este dat de faptul că, lucrând cu „urme”, cercetătorul nu influențează mediul pe care îl studiază. Spre deosebire de cercetarea primară, directă, această cercetare indirectă este „discretă”.⁶

⁴ Ibidem, pp. 165-166.

⁵ Anthony Giddens, *Sociologie*, București: Editura ALL, 2001, p. 579.

⁶ Earl Babbie, *Practica cercetării sociale*, Iași: Editura Polirom, 2010, p. 437.

Observația participativă

Observația participativă e o metodă care presupune inserarea cercetătorului în grupul sau situația de viață studiată. Această metodă a devenit treptat principala metodă a antropologiei culturale, iar cu timpul a început să devină o metodă a sociologiei și mai apoi a științelor politice.⁷

În acest capitol, voi încerca să scot în evidență *indispensabilitatea* acestei metode de colectare a datelor când este vorba de chestiuni sociale sensibile, cu mize ridicate (deci presupun timp petrecut printre subiecți și câștigarea încrederii), *utilitatea* ei când este vorba de corectarea / completarea datelor culese prin alte metode (de exemplu, pentru a releva contradicția dintre răspunsurile sincere și faptele la fel de sincere care le contrazic, sau pentru a evita modificarea comportamentelor generată de metodele mai invazive de observație), respectiv *limitele ei* când este vorba de resursele limitate de timp sau când este vorba de chestiuni care trebuie puse într-un context mai amplu (decât cel observabil la fața locului) pentru a putea fi înțelese mai adecvat.

De asemenea, voi prezenta cele mai importante dintre competențele care sunt necesare pentru a face o bună observație participativă, care sunt mijloacele cele mai eficace pentru a intra „în teren” și a câștiga încrederea,

⁷ Burnham et al., *op. cit.*, pp. 222-224.

respectiv care sunt problemele cele mai frecvente de care te poți lovi.

Observația participativă este una din formele pe care le poate lua munca de teren de natură etnografică. Potrivit lui Russel Bernard, acest tip specific de muncă de teren poate fi înțeleasă mai bine prin raportarea la tipurile de observații și activități „de teren” care nu presupun participare. Astfel, nu orice muncă de teren poate fi catalogată ca observație participativă. De exemplu, administrarea de chestionare poate să nici nu fie catalogată ca muncă de teren, iar discuțiile și interviurile sau observația simplă pot să nu atingă gradul minim de participare necesar pentru a fi catalogate ca observație participativă.⁸ James Spradley aduce o serie de exemple din situații diverse pentru a ne crea o imagine în privința acestui aspect, chestiunea putând fi simplificată în următorul tabel⁹:

GRAD DE PARTICIPARE	TIPUL PARTICIPĂRII
crescut scăzut	completă
	activă
	moderată
	pasivă
neimplicare	non-participare

⁸ Russel H. Bernard, *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*, Altamira Press, 2006, pp. 343-345.

⁹ James Spradley, *Participant Observation*, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1980, p. 58.

Ce aduce în plus un grad mai mare de participare?

În primul rând, pot fi întâlnite situații în care, fără un grad rezonabil de participare, cercetarea devine imposibilă. Uneori, chiar și accesul într-o comunitate, care nu e totuna cu prezența fizică acolo, depinde de un grad rezonabil de împrietenire, de împărtășirea unor experiențe. Cel mai faimos exemplu în acest sens a fost relatat de Clifford Geertz:

„Noi eram intrușii, unii de profesie, iar sătenii ne tratau așa cum par să îi trateze balinezii întotdeauna pe cei care nu fac parte din viața lor, dar care le impun prezența lor: ca și cum nu am fi fost acolo. Pentru ei, și într-o oarecare măsură pentru noi înșine, eram non-persoane, fantome, oameni invizibili.”¹⁰

Timp de zece zile, locuitorii micului sat din Bali au continuat să-i ignore, refuzând să răspundă la întrebări, până când o întâmplare legată de luptele ilegale de cocoși a schimbat totul. În timpul unui raid al poliției, Geertz, potrivit principiului antropologic „când ești printre lupi, urli cu ei”¹¹, a decis să fugă împreună cu sătenii, ascunzându-se în curtea unui localnic – deși poliția nu îl avea în vizor. Din acest moment, sătenii au început să-l vadă ca pe unul de-ai lor, iar cel care l-a găzduit în timpul raidului i-a devenit cel mai bun informator:

¹⁰ Clifford Geertz, *Interpretarea culturilor*, Cluj-Napoca: Editura Tact, 2014, p. 363.

¹¹ Ibidem, p. 365.

„A doua zi dimineață, satul era o lume complet diferită pentru noi. Nu doar că nu mai eram invizibili, dar eram dintr-o dată în centrul atenției, obiectul unei mari revărsări de căldură, interes și, mai ales amuzament. Toată lumea din sat știa că fugiserăm ca toți ceilalți din sat.”¹²

În al doilea rând, timpul petrecut în mijlocul comunității, participarea la evenimentele și rutinele cotidiene, momentele în care „pierzi vremea” alături de cei pe care îi cercetezi tind să reducă *problema reactivității* – ceea ce crește validitatea datelor obținute. Nativii, obișnuindu-se cu prezența ta, îți dezvăluie obișnuințele, tind să abandoneze rolurile pe care sunt tentați să le joace în prezența unui cercetător, reluând rolurile dictate de rutina zilnică.¹³ Uneori, capacitatea de a deveni „invizibil” prin participare poate face diferența între o cercetare reușită și un eșec spectaculos. Cel mai interesant exemplu în acest sens poate fi găsit în cercetările făcute de psihologul Elton Mayo împreună cu antropologul Lloyd Warner în clădirile Hawthorne Works ale companiei Western Electric. Aceștia au constatat că experimentele făcute cu iluminatul, durata muncii etc. au avut mereu ca efect creșterea productivității muncii, indiferent de modul în care erau manipulate variabilele vizate de ingineri:¹⁴ mai multă lumină, mai puțină lumină, scurtarea zilei de lucru, pre-

¹² Ibidem, p. 365.

¹³ Bernard, *op. cit.*, p. 355.

¹⁴ Elton Mayo, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Boston: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1945, pp. 69-72.

lungirea ei etc. Eșecul cercetărilor inițiale, cunoscut azi ca „the Hawthorne effect”, s-a datorat prezenței cercetătorilor și însuși experimentului, care a făcut ca muncitorii să se comporte altfel, să muncească cu plăcere, deoarece nu se mai simțeau alienați.

În al treilea rând, participarea la rutina zilnică a nativilor e un foarte bun profesor. Te poate ajuta atât la o mai bună culegere a datelor (să pui întrebările semnificative, în limbajul semnificativ, pentru nativi), cât și la înțelegerea datelor culese (să le contextualizezi mai bine). De asemenea, nu trebuie să negăm rolul întâmplării în descoperirea noutăților. Prezența aleatoare în diverse locuri și momente, ca martor al evenimentelor și analist al comportamentelor, poate produce date cu adevărat noi, referitor la care e posibil să nici nu îți treacă prin cap să le colectezi punând întrebări.¹⁵ Cu alte cuvinte, observația participativă poate fi uneori indispensabilă în pregătirea folosirii altor tipuri de instrumente sau metode de colectare / interpretare a datelor. Nu cred că are rost să insistăm asupra faptului că întrebările prost puse pot distorsiona rezultatele unei cercetări. Uneori, distorsiunea apare în mod voit, mai ales în cazul sondajelor de opinie, dar aceasta e mai degrabă o problemă politică decât o chestiune de cercetare. Mai interesantă e situația în care datele bine culese, dar insuficient contextualizate, pot să ofere corelații interesante care te trimit adeseori pe piste false.¹⁶ Fie că vorbim despre chestionare, fie că vorbim

¹⁵ Pamela Ballinger, „How to detect Culture and its Effects”, în Robert E. Goodin & Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, 2006, p. 352.

¹⁶ Bernard, *op. cit.*, p. 355.

despre interviuri nestructurate, avem de a face cu cuvinte. Cuvintele sunt datele care pot fi ușor de colectat și greu de analizat, deoarece, cum subliniază Mark Fleisher, cuvintele nu vorbesc de la sine, sensul lor e dat de contextul în care au fost spuse (experiența vorbitorului, contextul cultural etc.).¹⁷

Și, nu în ultimul rând, observația participativă îți poate oferi accesul la evenimente și subiecte de discuție (chestiuni considerate intime sau chiar tabu) inaccesibile unui alt tip de cercetare care nu presupune o formă similară de familiarizare cu nativii – dacă nu chiar o formă de împrietenire.¹⁸ De regulă, în această categorie întâlnim chestiunile legate de dedesupturile relațiilor de putere (economice și politice) sau cele legate de aranjamentele care vizează statutul, religia sau sexualitatea.

Durata

Pe lângă gradul de participare, avem și chestiunea duratei. Cât trebuie să dureze activitatea cu pricina pentru a fi catalogată „observație participativă”?

Răspunsul e ceva mai complicat, deoarece conține o importantă componentă politico-economică. În anii glorioși ai antropologiei culturale, când puterile coloniale erau dispuse să plătească pentru a-și cunoaște mai bine supușii exotici, o „cercetare serioasă” nu putea dura mai puțin de doi ani – iar idealul împingea durata la patru ani (cu toate că cifra 4 se datorează unui accident: Malinowski, cel care a contribuit cel mai mult la instituționalizarea metodei,

¹⁷ Mark S. Fleisher, *Dead End Kids: Gang Girls and the Boys They Know*, The University of Wisconsin Press, 2000, p. 227.

¹⁸ Bernard, *op. cit.*, p. 354.

a fost „prins” în cercetarea lui pe durata Primului Război Mondial). Cu timpul, interesul guvernamental și fondurile s-au diminuat. La fel și durata minimă recomandată a unei cercetări (câteva săptămâni). Totuși, trebuie menționat faptul că s-a acumulat suficientă cunoaștere pentru a permite studierea unor chestiuni particulare, aplicate. De asemenea, în toate științele sociale apare (începând cu anii 1960) preferința pentru studiul „acasă”, în propria cultură, proces care nu necesită o perioadă atât de mare de familiarizare cu nativii și cultura lor.

Totuși, dacă cercetarea vizează schimbarea socială sau alte procese de lungă durată, e nevoie de ani de zile, cu reveniri repetate la terenul studiat – cercetare longitudinală.

Competențe necesare

În primul rând, e nevoie de cunoașterea limbii și a culturii nativilor. Dacă cercetarea se face „acasă”, problema e rezolvată. Dacă nu, e recomandabil un stagiul prealabil, de preferință cu un nativ, dacă se poate chiar localnic. De asemenea, se recomandă imitarea pronunției, melodicității și a limbajului non-verbal care însoțesc comunicarea, lăsând (din considerente de timp și eficiență) gramatica pe un plan secund. Nu se recomandă imitarea în cazul în care se studiază o subcultură de acasă.¹⁹

În al doilea rând, e nevoie de o „reprogramare” a memoriei, deoarece (așa cum arată studiile / experimentele făcute de psihologi sau sociologi) creierul nu e obișnuit să rețină (și nici măcar să gestioneze) prea multe amănunte,

¹⁹ Ibidem, pp. 362-364.

pentru a preveni „supraîncărcarea”²⁰. Totuși, când vine vorba de a produce cunoaștere nouă, e dificil de trasat granița dintre amănuntele semnificative și cele irelevante. De preferință, ea trebuie trasată pe parcurs sau ulterior, pornind de la date, și nu de la început, pornind de la prejudecăți. Pentru a înțelege riscul completării imaginii cu prejudecăți este suficient să menționez un experiment: La ieșirea din restaurante, clienții au fost întrebați cum erau îmbrăcați chelnerii și chelnerițele sau ce fel de muzică se cânta pe fundal. Răspunsurile au fost întotdeauna divergente, exceptând restaurantele care nu aveau chelnerițe sau cele în care nu exista muzică de fundal. În acele cazuri consensul din răspunsuri s-a datorat prejudecăților comune privind îmbrăcămintea sau muzica tipică pentru respectivul restaurant.²¹

Pentru dezvoltarea *atenției explicite* avem la îndemână diverse tehnici și exerciții – valabile și pentru dezvoltarea memoriei. De exemplu, putem persevera în a repeta următorul exercițiu: luați o situație (pentru început ceva static: conținutul vizibil al unui raft, vitrine, cimitir etc.) și încercați să memorați cât mai multe, dacă nu toate, amănuntele. Descrieți pe o foaie cele văzute, apoi verificați confruntând textul cu realitatea descrisă. Pentru situațiile aflate în transformare e nevoie de parteneri pentru verificarea acurateții descrierilor prin coroborarea textelor (sau de o înregistrare video).

În al treilea rând, e nevoie de o „reprogramare culturală” astfel ca familiarul sau, mai degrabă, ceea ce are aparența familiarului să devină suficient de straniu încât să poată fi privit cu *detașare* / *obiectivitate* și să poată fi

²⁰ Spradley, *op. cit.*, p. 55.

²¹ Bernard, *op. cit.*, p. 364.

surprins în „intimitatea lui structurală” – adică să-i vedem regulile tacite de producere. De asemenea, această detașare prietenoasă poate fi cât se poate de benefică în stabilirea unei relații optime cu cei studiați. Timpul astfel „pierdut” cu ei e o metodă care garantează un acces ulterior la informații sensibile – cel puțin într-o măsură mai mare decât o fac alte metode.

Cum alegem terenul?

În primul rând, ar fi indicat să alegem calea cea mai ușoară, deoarece rezultatele contează mai mult decât munca. Astfel, pe de o parte, din multitudinea de teme și terenuri la care s-ar preta abordarea lor, e recomandabil să le alegem pe cele mai accesibile; iar, pe de altă parte, e recomandabil să ne folosim de sistemul de relații de care dispunem.²² Aceasta ne va afecta pozitiv cercetarea în două privințe: pe de o parte, vom dispune de mai multe resurse (energie, timp etc.) pentru a ne concentra pe munca de colectare și analiză, pe de altă parte, e foarte probabil să avem acces la informații mai sensibile.

În al doilea rând, ar fi indicat să fim pregătiți vizavi de inevitabila (și uneori ostila) curiozitate a nativilor. Adică, să avem toate documentele care să ne confirme povestea (de la universitate, de la cei care finanțează proiectul de cercetare etc.) și toate răspunsurile la astfel de întrebări: Cine te-a trimis? Cine te plătește? De ce te interesează povestea noastră? Cu ce ne alegem noi din asta? Cât vei sta aici? Etc.²³

²² Ibidem, pp. 356-357.

²³ Ibidem, pp. 356-357.

Limitele observației participative

Data fiind durată și nivelul de implicare presupus, observația participativă poate fi văzută ca fiind extrem de costisitoare. De aceea, această metodă și-a găsit cu greu aplicații comerciale, rămânând circumscrisă lumii academice, care se bazează pe munca parțial plătită, recompensată mai degrabă non-material, cu prestigiu și cu bucuria dată de însuși procesul de cercetare.

Desigur sunt de găsit și excepții costisitoare, în care marile imperii coloniale, formale sau informale, au fost dispuse să plătească stagii extinse de cercetare pentru a-i cunoaște mai bine pe supușii exotici. Așa s-au contruit carierele clasicilor antropologiei. Mai recent, organizațiile guvernamentale din SUA sunt principalul finanțator al unor astfel de studii. De exemplu, cercetările lui Clifford Geertz în Indonezia și-au găsit finanțarea datorită „războiului politic”²⁴ inițiat de CIA pentru controlul țărilor în curs de modernizare, din timpul Războiului Rece. Mai recent, putem aminti cohorte de antropologi care însoțeau trupele americane în Afganistan pentru a studia contextul socio-cultural, cu scopul imediat de a-i consilia pe soldați în privința a ceea ce pot și a ceea ce nu pot să facă fără a-i pierde pe localnici. Demersul, deși a fost pe placul militarilor, a fost considerat un eșec datorită celor 700 milioane de dolari cheltuiți.²⁵

²⁴ Ștefan Guga, „Postfață: Antinomiile lui Clifford Geertz”, în Geertz, *op. cit.*, pp. 408-409.

²⁵ Tobin Harshaw, „Army’s Anthropology Experiment Ends in Defeat”, *Bloomberg View*, 15 iunie, 2015, <http://www.bloombergview.com/articles/2015-07-15/army-s-anthropology-experiment-ends-in-defeat>.

Alături de eventualele costuri ridicate și oarecum corelat cu ele ca raport cantitate / preț, un alt aspect problematic al observației participative este scara redusă la care operează: o perioadă relativ restrânsă de timp și un spațiu relativ restrâns.²⁶ Totuși, dacă scoatem din ecuație problema costurilor, problema devine o simplă limită: observația participativă nu e un instrument universal, utilitatea lui e dată de ceea ce poate face mai bine, iar pentru alte scopuri avem alte instrumente.

²⁶ Burnham et al., *op. cit.*, p. 235.

Notele de teren

Notele de teren pot fi văzute ca un fel de anexă birocratică a observației participative sau a procesului de intervievare. Dar acest element birocratic se dovedește a fi inevitabil și indispensabil oricărei cercetări calitative, ele făcând diferența dintre cercetătorul amator și cel profesionist.

Capitolul își propune să semnaleze dificultățile privind gestionarea materialelor colectate și câteva tehnici care pot decongestiona procesul de analiză a datelor colectate. În momentul luării și codării notelor devine evident pentru oricine faptul că analiza și culegerea datelor se petrec concomitent prin stabilirea criteriilor relevanței (ce fapte am urmărit și ce fapte am ignorat, ce întrebări am pus și ce întrebări am omis etc.) și prin organizarea informației cu ajutorul codurilor folosite în indexarea paragrafelor.

Cum colectăm datele? Și cum le gestionăm?

E recomandabil să avem un carnețel pentru notițe („scratch notes”). Aceste notițe au funcția de activatori de memorie. La sfârșitul fiecărei zile de muncă de teren, într-o perioadă de timp cât mai compactă, vom scrie notele propriu-zise, folosindu-ne de acești activatori de memorie.²⁷ În cazul în care condițiile tehnice o permit, e

²⁷ Bernard, *op. cit.*, pp. 389-391.

recomandabil să avem un dispozitiv care să înregistreze notele direct în formatul în care vom lucra pentru textul final. Astfel se va economisi foarte mult timp, iar în cazul în care proiectul este mare și timpul scurt, aceasta va face diferența între succes și eșec. Iată ce ne relatează Mark Fleisher în acest sens:

„Nu am folosit un instrument de înregistrare audio în timpul interviurilor; dacă am fi făcut-o, probabil încă stăteam să le transcriem. În schimb, am folosit un laptop, tastând fiecare cuvânt din răspunsuri [...]”²⁸

Este recomandabil ca într-o perioadă relativ compactă de timp, de regulă seara, notițele luate pe teren și amintirile încă proaspete să fie transformate în note propriu-zise. Pentru mai buna gestionare a materialului, se recomandă împărțirea lui (deși uneori poate să pară / fie arbitrară) în: note descriptive, note metodologice și note analitice.

Notele descriptive ocupă, de regulă, cea mai mare parte a materialelor colectate. În bună măsură vor fi abandonate, în funcție de logica dictată de procesul de scriere a textului, folosindu-se doar o mică parte, pentru ilustrare.²⁹

Notele metodologice cuprind întâmplări care ne-au afectat într-un fel sau altul cercetarea – sau, altfel spus, se referă la tehnicile de colectare a datelor. De exemplu, am descoperit o tehnică / metodă mai bună pentru a face sau gestiona ceva mai eficient. Tot ceea ce te-a ajutat pe

²⁸ Mark S. Fleisher & Jessie L. Krienert, *The Myth of Prison Rape Sexual Culture in American Prisons*, Rowman & Littlefield, 2009, p. 39.

²⁹ Bernard, *op. cit.*, pp. 395-397.

tine îi poate ajuta și pe ceilalți. La fel și în privința chestiunilor care ți-au creat dificultăți. De aceea astfel de note pot deveni articole de specialitate sau capitole din cărți.³⁰

Notele analitice, precum cele metodologice, au dimensiuni mai reduse, dar pot deveni articole sau capitole de carte. În general, acestea conțin ceea ce Stanley Barrett numește „burst of insight”³¹ – adică momentele când înțelegi sensul unor obiceiuri, comportamente, pattern-uri de vorbire, zicale, contradicții sau paradoxuri aparente etc. – sau idei produse la fața locului despre modul de organizare sau funcționare al comunității / grupului etc., idei care pot intra în dialog cu teoria domeniului.³²

Pentru mai buna gestionare a materialelor, se recomandă alocarea unui document pentru fiecare zi / tip de notă, indexând după dată / loc etc.³³ Din punctul meu de vedere, această recomandare poate fi contraproductivă mai ales în cazul (acum cel mai frecvent) în care notele sunt luate, gestionate și prelucrate în format electronic. O recomandare mai utilă o reprezintă codarea lor.

Ce este codarea? Și la ce folosește?

Codarea are un dublu sens și un dublu scop. Ca instrument de criptare, codarea e garanția pe care o putem oferi informatorilor că identitatea lor, spațiile de întâlnire etc. rămân confidențiale, chiar dacă o terță persoană ajunge în posesia notelor. Ca instrument de indexare, codarea pe

³⁰ Ibidem, pp. 397-398.

³¹ Stanley R. Barrett, *Anthropology: A Student's Guide to Theory and Method*, University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 1996, p. 220.

³² Ibidem, p. 398.

³³ Vezi edițiile mai vechi ale Bernard, *op. cit.*

teme, motive, probleme etc. e foarte utilă în gestionarea materialelor ample (și majoritatea sunt ample). Tehnica e destul de simplă: înaintea fiecărui paragraf, la finalul lui sau pe margini inserăm toate cuvintele cheie. Avantajul acestei munci față de indexarea / căutarea automată făcută de calculator constă în faptul că nu scapă nimic. De exemplu, putem avea pagini întregi despre un eveniment / ritual / etc. fără ca numele acestuia (sau cuvântul cheie) să fie menționat explicit în descriere. Calculatorul va omite secțiunea respectivă dacă nu contribuim la indexare cu respectivele coduri.³⁴

Dezbaterea rămâne deschisă în privința sistemului de coduri: dacă să folosim unul personalizat sau să apelăm la una din multiplele variante standardizate (de exemplu, OCM – Outline of Cultural Materials). Primul este intuitiv, dar există riscul să nu mai pară la fel de intuitiv după trecerea timpului, în cazul în care nu am conceput lista abrevierilor. Cel de al doilea e mai puțin intuitiv, dar nu apar astfel de riscuri și, în plus, materialele astfel codate pot fi prelucrate și de alți cercetători.³⁵

³⁴ Bernard, *op. cit.*, p. 405.

³⁵ Ibidem, pp. 340-345.

Interviul nestructurat

Capitolul își propune să explice legătura dintre tipul de interviu folosit și tipul de date obținute (cu cât structura interviului este mai liberă, cu atât crește probabilitatea de a aduna date de natură calitativă / cu grad mare de noutate, respectiv cu cât gradul de control este mai mare cu atât crește caracterul cantitativ, obținând mai degrabă confirmări sau verificând frecvențe), să explice diferența dintre *informator* și *respondent* și diferența de abordare în selectarea acestora, să semnaleze tehnicile non-directive cunoscute și folosite pentru a-l face pe informator să vorbească mai mult și, nu în ultimul rând, să semnaleze limitele acurateții acestui instrument de colectare a datelor.

Interviul nestructurat e cunoscut și sub denumirea de interviu etnografic, deoarece este cea mai frecventă formă de interviu folosită pentru a culege date de natură calitativă. Desigur, există mai multe tipuri de interviu care pot fi folosite pentru a culege date calitative, iar, în practică, granița dintre aceste tipuri este destul de greu de trasat. Și inutil. Singurul lucru care trebuie avut în vedere e următoarea relație: *cu cât structura interviului este mai liberă, cu atât crește probabilitatea de a aduna date de natură calitativă*. Cu alte cuvinte, cu cât scade „gradul de control”³⁶ pe care îl exercităm asupra subiectului inter-

³⁶ Bernard, *op. cit.*, pp. 210-213.

vievat, cu atât crește gradul de noutate a informației pe care o putem colecta. În tabelul de mai jos sunt prezentate tipurile cele mai utilizate de interviuri, după criteriul gradului de control:

GRAD DE CONTROL	TIPUL INTERVIULUI
scăzut	informal
	nestructurat
	semistrukturat
----- crescut	structurat/chestionar

Ce tip de informație putem afla în funcție de tipul / gradul de control al interviului?

Informația complet nouă poate fi aflată în primul rând cu ajutorul *interviului informal* – a discuțiilor aparent întâmplătoare din timpul observației participative.³⁷ Discuțiile din timpul observației participative, așa cum au fost ele surprinse în notițele luate pe teren, pot fi tratate ca interviuri informale. În acest tip de cercetare, noutatea poate veni din orice circumstanță: o discuție surprinsă întâmplător, o pălăvrăgeală introductivă sau chiar și întrebările sau curiozitățile nativilor pot fi tratate ca date culese, deoarece îți relevă ceva despre interesele lor sau despre cum pun problema. De asemenea, așa cum a recomandat James Spradley, în discuțiile informale, poți pune întrebări despre cum se formulează o întrebare în zona respectivă. Poți folosi această fază a cercetării pentru a-i întreba pe nativi cum ar trebui să fie formulată o întrebare

³⁷ Ibidem, p. 211.

re pentru a avea un răspuns cât mai adevat curiozității / problemei avută în vedere de cercetător.³⁸ În acest sens, interviul informal poate pregăti un interviu nestructurat sau, de ce nu, poate evolua într-unul, în măsura în care situația o permite, respectiv pe măsură ce una sau mai multe probleme se pretează a fi urmărite mai consecvent. Tranziția de la un tip de interviu la altul e, în practică, una graduală. Adeseori, în funcție de ceea ce cere situația, tipurile descrise aici pot să capete un grad mai mare sau mai mic de control sau pot fi folosite combinat.

Gradul de noutate nu se diminuează semnificativ (dacă folosim niște tehnici pe care le voi menționa mai târziu) nici în cazul *interviului nestructurat*. Însă, discuția devine centrată pe anumite teme / subiecte. Treptat se insinuează problematizarea, chiar dacă nu e întotdeauna vizibilă sau conștientizată. La fel și analiza care are loc în teren. Ambele direcționează discuția, măcar până în momentul în care este pusă pe orbită. Totuși, per ansamblu, controlul discuției aparține interviuatului, însă interviuatorul are o serie de probleme pe care urmărește să le rezolve / clarifice, are un plan al interviului, chiar dacă e vorba de unul foarte flexibil.

Odată cu *interviul semistrukturat* chestiunea verificării capătă un rol mai mare decât cea a descoperirii noului. Cel mai adesea prin acest tip de interviu se verifică dacă interviurile nestructurate relevă și altceva decât idiosincrazii ale celor deja intervievați. E foarte posibil ca răspunsurile la un astfel de interviu să capete un aspect „standardizat” și să nu atingă decât chestiuni de suprafa-

³⁸ Spradley, „Interviews”, în Mark Pogrebin (ed.), *Qualitative Approaches to Criminal Justice. Perspectives from the Field*, SAGE, 2003, pp. 48-49.

ță.³⁹ Ca urmare, acest tip de interviu nu este recomandat pentru fazele inițiale ale cercetării.⁴⁰ Totuși, și acest tip de interviu rămâne deschis noutăților, fiind suficient de flexibil. De aceea, este folosit în locul interviului nestructurat în momentele în care lipsa timpului este ceva de luat în calcul – de regulă, în cazul interviurilor luate managerilor sau altor categorii pentru care timpul e o resursă suficient de valorizată.

Cu ajutorul *interviului structurat* nu mai putem descoperi noutăți, ci frecvențe. Știm deja tot ceea ce ne interesează și dorim să aflăm cât de frecventă e o chestiune, în ce procente se prezintă o opinie, în ce grad se manifestă o atitudine etc. Cu acesta pășim deja în sfera cercetării cantitative, în care, așa cum a sesizat Robert Darnton, numărul e mai important decât cititul.⁴¹ Pe de o parte, interviurile structurate trebuie concepute pentru a putea fi administrate de persoane care pot să nu aibă nicio legătură cu conceperea lui sau cu analiza rezultatelor. Acestea pot fi administrate față-în-față, telefonic sau într-o formă asistată de calculator.⁴² Pe de altă parte, întrebările trebuie concepute în așa fel încât posibilele răspunsuri să poată fi procesate rapid.⁴³ Aceste limitări vor crește la maxim gradul de control.

³⁹ Robert Atkinson, *Povestea vieții*. Interviu, Iași: Polirom, 2006, p. 59.

⁴⁰ Alan Bryman, *Social Research Methods*, Fourth Edition, Oxford University Press, 2012, p. 472.

⁴¹ Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Iași: Polirom, 2000, p. 222.

⁴² Pamela Davies, „Interviu”, în Victor Jupp (ed.), *Dicționar al metodelor de cercetare socială*, Iași: Editura Polirom, 2010, p. 239.

⁴³ Bryman, *op. cit.*, p. 470.

Selecția informatorilor / respondenților

Odată cu gradul de control se modifică și rolurile celor intervievați. Pentru primele tipuri de interviuri, avem de a face cu *informatori*, adică cu persoane alese (oarecum conștient biasat) pentru „competența lor culturală”⁴⁴ sau pentru că sunt mai ușor de abordat decât altele – de regulă, ambele calități ar trebui să apară. Pentru ultimele, avem *respondenții*, adică persoane alese nu atât pentru competența lor, cât pentru reprezentativitatea lor. Alegerea se face urmând regulile dictate de metodologia cantitativă (aleator, eșantionat etc.). În cuvintele lui Mark Fleisher, diferența dintre cele două abordări, atât din perspectiva mijloacelor, cât și din perspectiva scopurilor urmărite, poate fi rezumată la următoarele aspecte:

„Un statistician poate colecta date în funcție de 20 de variabile [...] de la 1200 de respondenți aleși după un eșantion aleator. În schimb, un etnograf va colecta date în funcție de sute de variabile de la câțiva informatori [...]”⁴⁵

Tehnici folosite în cazul interviului nestructurat

Pentru a menține un grad de control scăzut, în contextul în care dorim să maximizăm cantitatea de informație nouă primită, avem la dispoziție o serie de „tehnici de sondare în adâncime”⁴⁶:

⁴⁴ Bernard, *op. cit.*, p. 196.

⁴⁵ Fleisher, *op. cit.*, p. 229.

⁴⁶ Bernard, *op. cit.*, pp. 217-222.

Tehnica tăcerii. Este cea mai neutră. În anumite cazuri (pentru persoanele mai reflexive) este absolut necesară; impunerea unui ritm perceput ca prea alert fiind considerată ca impolitețe. Se recomandă folosirea în mod moderat (pentru a evita momentele stânjenitoare), mai ales de către începători.⁴⁷

Tehnica ecoului. Este suficient de neutră. Constă în repetarea ultimei afirmații a informatorului, urmată de o întrebare privind continuarea sau rugămintea de a continua / detalia.⁴⁸

Tehnica sunetelor afirmative. Este suficient de neutră. Funcția ei e aceea de a încuraja informatorul să meargă mai departe, că informația e înțeleasă / percepută ca fiind interesantă. Studiile comparative arată că folosirea acestora crește cantitatea răspunsurilor cu o treime.⁴⁹

Aceste tehnici pot fi folosite împreună cu altele, în care gradul de control crește. De exemplu, se presupune că întrebările lungi / detaliate pot să producă răspunsuri pe măsură. De asemenea, direcționarea nu este neapărat ceva de evitat, ci mai degrabă ceva care trebuie folosit cu precauție. De multe ori poate fi o modalitate de acces la noutăți; mai ales în cazul în care întâlnim abrevierea culturală: pentru informatori, anumite chestiuni sunt de la sine înțelese, însă pentru cercetători de-la-sine-înțelesul

⁴⁷ Ibidem, p. 218.

⁴⁸ Ibidem, p. 219.

⁴⁹ Ibidem, p. 219.

necesită clarificări, dincolo de faptul că poate fi o sursă de noi explicații.⁵⁰

De asemenea, cu precauție, pot fi utilizate tehnici din jurnalism, precum tehnica aruncării momelii. Prin această tehnică încercăm să dăm de înțeles că secretul e cunoscut, încurajând astfel informatorul să dezvăluie informații pe care, altfel, ar prefera să nu le dezvăluie.⁵¹

În pofida aspectului de rețetă pe care îl creează, utilizarea acestor tehnici presupune o importantă doză de artă, atenție la context, la detalii, la stări afective etc. Am putea spune că experiența este cel mai bun, dacă nu singurul profesor, care te poate învăța cum să ieși interviuri bune. Tactul, încrederea pe care o putem inspira celui alt, tăcerea în momentul oportun sau întrebarea potrivită la locul potrivit pot face diferența dintre un răspuns sec și o poveste complexă.⁵²

Limitele interviului ca instrument de cercetare

În fine, indiferent de precauțiile luate, trebuie să acceptăm faptul că în procesul de interviu pot să apară o serie de distorsiuni, mai cu seamă atunci când interviul nu e parte a demersului mai general de observație participativă. Ca exemplu, „cea mai remarcabilă eroare din istoria intelectuală a secolului al XX-lea”⁵³ s-a datorat unor interviuri luate de Margaret Mead, în contextul presiunii timpului, care a împiedicat o cercetare care să coroboreze

⁵⁰ Ibidem, p. 220.

⁵¹ Ibidem, pp. 221-222.

⁵² Atkinson, *op. cit.*, pp. 61-74.

⁵³ Derek Freeman, *Margaret Mead and the Heretic. The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*, Penguin Books, 1997, p. xiii.

datele astfel obținute. Mead a intervievat două adolescente din Samoa cu ocazia unui studiu asupra crizei psihologice resimțită în adolescență. Din răspunsuri reieșea destul de clar că normele privind sexualitatea adolescenților erau destul de laxe în cultura respectivă. Reieșea că datorită faptului că nu existau restricții și sancțiuni, trecerea prin adolescență era lipsită de tensiuni în Samoa, spre deosebire de celebra „criză a adolescenței” prezentată ca universală de către psihologii din SUA.

Concluziile sale au aruncat în aer determinismul biologic din psihologie, iar din 1928 până în prezent rezultatele acestui studiu (foarte plauzibile, de altfel) sunt folosite ca cel mai puternic argument în privința determinismului cultural: modul în care suntem construiți cultural determină cele mai intime și mai greu de înțeles comportamente; ca urmare, trebuie să fim mereu cu ochii pe cei care invocă influența hormonală, genetică sau de altă natură pentru a explica de ce suntem așa cum suntem.

Problema metodologică care a pus sub semnul întrebării întregul demers a fost că cele două adolescente glumeau, amuzându-se pe seama naivității cercetătorului. La o distanță de multe decenii, informatoarea glumeață a lui Margaret Mead a dat o declarație care merită să fie luată ca recomandare de către orice cercetător:

„Oamenii de știință trebuie să fie precauți în privința explicațiilor pe care le primesc de la oameni. Trebuie să le verifice în primul rând, să fie siguri că ceea ce li s-a spus e ceva adevărat, și nu doar o glumă.”⁵⁴

⁵⁴ Fa’apua’a Fa’amu, *apud* Freeman, *op. cit.*, p. xiv.

De asemenea, interviurile pot induce în eroare, chiar dacă informatorii sau respondenții sunt sinceri. Adeseori oamenii spun una și fac alta, chiar și atunci când sunt „autentici” (atât în fapte cât și în vorbe), deoarece principiile, valorile, normele morale și practicile sociale nu sunt întotdeauna lipsite de contradicții.⁵⁵ Cel mai spectaculos exemplu în acest sens a fost un experiment realizat în anii 1930 de către Richard La Pierre⁵⁶. Acesta a călătorit de-a lungul SUA, însoțit de un cuplu de chinezi, mâncând la 184 de restaurante și cazându-se în 65 de hoteluri. Astfel, din cele 270 de firme cercetate, doar într-una le-a fost refuzat accesul (un hotel). Peste șase luni, a revenit cu o întrebare cât se poate de simplă: „acceptați chinezi în localul dumneavoastră?” În opoziție cu ceea ce făcuseră deja, 92% dintre respondenți au spus că nu.

Dacă avem în vedere acuratețea datelor culese folosind exclusiv interviul, trebuie să conștientizăm o serie de limite ale acestui instrument:

Efectul de expectanță. Așa cum am menționat și în cazul observației participative, reactivitatea este unul din elementele care distorsionează serios o cercetare socială. Subiecții se vor comporta diferit și vor da răspunsuri care, deși nu sunt nesincere, nu sunt în concordanță cu ceea ce credeau / erau ei înainte să se simtă studiați – fie că actul în sine e perceput ca ceva pozitiv sau negativ.⁵⁷

⁵⁵ Pentru detalii în acest sens, vezi capitolul despre analiza funcțională.

⁵⁶ Bernard, *op. cit.*, p. 246.

⁵⁷ Ibidem, p. 249.

Efectul de deferență. Este cunoscută (după numeroase eșecuri, mai ales în cazul sondajelor de opinie) reticența intervievaților din categoriile privilegiate în a fi sinceri când vine vorba de chestiuni ce implică corectitudinea politică (indiferent cum se manifestă aceasta în funcție de regimul politico-cultural).⁵⁸

Efectul dat de context. Ideologia intervievatorului sau cea a intervievatului sau chiar spațiul de întâlnire pot produce date cu un semnificativ conținut idiosincratic, care să vorbească mai mult despre procesul de interviu decât despre chestiunile discutate în interviu.⁵⁹ Cel mai potrivit cadru pentru a lua interviul e unul familiar informatorului, de preferință familiar în relație cu subiectul discutat, sau cel puțin unul în care informatorul se simte relaxat. Adeseori, cel mai potrivit cadru e domiciliul celui interviuat.⁶⁰

Dincolo de aceste limitări, interviul are câteva avantaje comparativ cu observația participativă. Anumite chestiuni sunt mai ușor de aflat punând întrebări decât încercând să le observăm direct. „Împrietenirea” din timpul unei îndelungate observații participative ajută la apropierea de chestiunile tabu sau de cele ilegale / imorale, dar este puțin probabil să garanteze accesul la astfel de tranzații. În acest caz, interviul, cu toate lipsurile lui, asigură un grad suficient de discreție / anonimă încât să aducă

⁵⁸ Ibidem, p. 241.

⁵⁹ Ibidem, p. 239.

⁶⁰ Atkinson, *op. cit.*, p. 56.

la lumină astfel de chestiuni. În plus, cercetarea bazată pe interviuri durează mai puțin, deoarece întrebările pot viza atât trecutul apropiat cât și un spațiu mai vast decât cel care poate fi acoperit în mod rezonabil de o cercetare bazată pe observație participativă. De aceea, interviurile pot ajuta la reconstrucția evenimentelor. Și, tot în felul acesta, contextualizarea devine mai facilă.⁶¹

⁶¹ Bryman, *op. cit.*, pp. 494-497.

Focus grup

În capitolul de față, voi încerca să prezint cum a evoluat această metodă de cercetare comercială (care a avut un succes răsunător în studiul pieței / marketing) într-o metodă de cercetare academică (1940-1970), să prezint recomandările privind selecționarea și recrutarea participanților, pregătirea și conducerea interviului de grup, abilitățile necesare (și tehnicile prin care acestea pot fi îmbunătățite într-o perioadă de timp rezonabilă) și, nu în ultimul rând, să semnaliez limitele acurateții acestui instrument de colectare a datelor.

Scurt istoric

Acest instrument a fost dezvoltat în anii 1940 de Robert Merton și Paul Lazarsfeld. A avut un succes răsunător ca metodă de cercetare aplicată în economie, în special în studiul pieței / marketing; însă până după anii 1970 a fost destul de ignorat în cercetarea academică. Utilitatea economică a focus grupului a fost dată de posibilitatea crescută de cunoaștere a comportamentului consumatorului, comparativ cu metodele cantitative de cercetare. Cel mai interesant exemplu în acest sens este cercetarea de marketing făcută de firma americană MCI, care dorea să intre pe piața convorbirilor interurbane. Cu ocazia focus grupului organizat, cercetătorii au descoperit ceva la care nu

se gândiseră: clienții firmei concurente AT&T nu dădeau vina pe costurile ridicate practicate de firmă, ci pe ei înșiși, pentru că vorbeau prea mult. Această descoperire a produs sloganul de succes: „You’re not talking too much, just spending too much.”⁶²

Această metodă este aleasă de mediul comercial în primul rând deoarece se consideră că economisește timp și, implicit, bani prin comasarea celor intervievați.⁶³ Chestiunile de metodologie contau mai puțin decât confirmările venite ulterior de la departamentul de contabilitate. Cei care comandau astfel de studii porneau de la ideea de bun simț că ei, ca producători, trebuie să fie într-o oarecare legătură cu clienții. Iar focus grupurile le ofereau în această direcție rezultate plauzibile la prețuri rezonabile.⁶⁴ Cei care realizau astfel de studii porneau de la idei și interese similare, lăsând un spațiu cât mai restrâns transparenței în ceea ce privește atât metodologia, cât și rezultatele. „Produsul lor” nu trebuia să ajungă, sub nicio formă, în mâinile concurenței.⁶⁵

Folosirea acestui instrument de colectare a datelor s-a extins atât de mult în mediul de afaceri încât aproape în fiecare oraș semnificativ din SUA existau firme care ofereau astfel de servicii de cercetare, plus servicii conexe: de la găsirea membrilor, recrutarea lor, la furnizarea mâncării și a băuturii necesare, a spațiilor special amenajate cu mese rotunde și oglinzi unidirecționale (pentru obser-

⁶² Bernard, *op. cit.*, p. 233.

⁶³ Bryman, *op. cit.*, p. 501.

⁶⁴ Richard A. Krueger & Mary Anne Casey, *Metoda Focus Grup. Ghid practic pentru cercetare aplicată*, Iași: Editura Polirom, 2005, p. 51.

⁶⁵ Ibidem, p. 196.

varea discuțiilor în direct) sau la furnizarea moderatorilor profesioniști.⁶⁶

Din anii 1980, metoda a revenit în atenția lumii academice datorită revirimentului metodologiei calitative în științele sociale. Interviuul de grup a fost redescoperit odată cu utilizarea mai largă a interviului nestructurat.

Caracteristicile focus grupului

Toate chestiunile menționate cu privire la interviul nestructurat sunt valabile și în cazul focus grup-ului. Ambele produc date cu un caracter puternic etnografic, ambele au un grad acceptabil de validitate și ambele au aceeași limită: când vine vorba de reprezentativitate sau dacă măsurarea frecvențelor e o chestiune importantă, acestea trebuie completate cu metode cantitative. Un focus grup poate evolua natural dintr-un interviu informal, într-un mod total neplanificat, transformându-se la fața locului în interviu de grup focusat pe o temă anume, sau poate fi programat în mod formal pentru o dată anume, într-un loc anume.⁶⁷

Diferența majoră față de interviul nestructurat e dată de numărul de membri ai unui focus grup (între 4 și 12). Asta face ca moderatorul / moderatorii unui focus grup să fie nevoiți să posede pe lângă abilitățile unui etnograf (menționate anterior, inclusiv la tema „observația participativă”) și abilitățile unui terapeut.⁶⁸ Recomandările pri-

⁶⁶ Ibidem, p. 24.

⁶⁷ Jean J. Schensul et. al., *Enhanced Ethnographic Methods. Audiovisual Techniques, Focused Group Interviews, and Elicitation*, Ethnographer's Toolkit, Vol 3, Altamira Press, 1999, p. 51.

⁶⁸ Bernard, *op. cit.*, p. 237.

vind numărul de membri variază de la autor la autor; însă poate fi luată în calcul recomandarea lui Richard Krueger: dacă nu găsim o varietate suficientă de opinii, înseamnă că grupul este prea mic, respectiv dacă anumiți membri ai grupului încep să vorbească între ei, înseamnă că grupul e prea mare deoarece nu mai apucă să-și împărtășească opinia cu toți membri.⁶⁹

Gestionarea unui focus grup

Este posibil ca aptitudinile necesare pentru gestionarea unui grup să nu fie suficiente pentru gestionarea unui alt grup;⁷⁰ însă sunt câteva trucuri care pot fi învățate pentru gestionarea unor „tipuri” de participanți. De exemplu, persoanele care creează celorlalți membri impresia că sunt experți s-ar putea să deformeze astfel rezultatele discuțiilor. La fel ca în cazul celor care încearcă să domine discuția, acestora li se poate limita timpul de vorbire și, eventual, încrederea de sine pe care o transmit celorlalți prin întreruperea contactului vizual, prin mutarea lor în proximitatea moderatorului sau, pur și simplu, prin oprirea lor și încurajarea celor mai timizi să ia cuvântul.⁷¹

Avantajele interviului de grup

Primul mare avantaj este acela că, dacă nu se simt judecați, dacă se află într-un mediu confortabil și în prezența unor persoane care sunt în același timp familiare și necunoscute, majoritatea persoanelor au tendința de a se

⁶⁹ Krueger & Casey, *op. cit.*, p. 27.

⁷⁰ Ibidem, p. 20.

⁷¹ Ibidem, pp. 140-141.

destăinui. Situația e similară celor generate de transportul în comun sau alte spații de așteptare care produc întâlnirea unor persoane necunoscute și adeseori împărțând aceleași condiții de clasă socială.⁷²

Un alt avantaj față de interviul personal ar fi acela de a putea studia dinamica grupului, conflictele, modalitățile de negociere și formele culturale în care acestea se exprimă etc. dacă asta intenționăm s-o facem. Pentru un asemenea scop, este necesar să lucrăm cu grupuri preexistente: vecini, colegi de serviciu, prieteni, cunoștințe etc.⁷³ De asemenea, focus grupul e mai util decât interviul dacă studiem subiecții implicați într-o situație, deoarece se vor completa și corecta unii pe alții, activându-și reciproc memoria situației în discuție, într-un proces de rememorare colectivă.⁷⁴ Din această perspectivă, focus grupul poate fi văzut ca o metodă de colectare a datelor situată la intersecția dintre observația participativă și interviul nestructurat, oferind accesul la semnificații colective, procese, structuri de grup și asumții normative implicite, care pot fi explicitate în timpul discuțiilor.⁷⁵

⁷² Ibidem, pp. 25-26.

⁷³ Jenny Kitzinger, „The Methodology of Focus Groups: The Importance of Interaction between Research Participants”, în *Sociology of Health & Illness*, Vol. 6 No. 1, 1994, p. 105.

⁷⁴ Ibidem, p. 105.

⁷⁵ Michael Bloor et al., *Focus Groups in Social Research*, SAGE Publications, 2001, pp. 4-8.

Metode și tehnici pentru analiza datelor calitative

În handbook-urile dedicate metodologiei, capitolele privitoare la analiza datelor calitative sunt, pe nedrept, cele mai plictisitoare. Adeseori, acestea se rezumă la detalierea câtorva tehnici de procesare a textului, la semnalarea unor pattern-uri sau la producerea de taxonomii, concepte și corelații – producând impresia că datele au fost culese de un robot și procesate de un altul, cu care nu comunică. Problema are mai multe surse.

În primul rând, problema are la bază următoarele dihotomii: (1) analiza este fie o artă care nu poate fi predată, fie un proces mecanic de căutare a pattern-urilor, stabilire de corelații și testare de ipoteze; (2) metodologia este aseptică din punct de vedere ideologic, pe când curente teoretice sunt viziuni inevitabil ideologice asupra lumii. Totuși, orice istorie a practicilor cercetării sociale ne arată că avem de a face cu ceva plasat dincolo de aceste dihotomii: o artă care e învățată și care se rafinează prin dialogul constant cu teoria, prin care vechile teorii ghidează noile analize, iar noile analize rafinează sau revoluționează curente teoretice. Așa numitele „curente teoretice” nu sunt altceva decât metode de analiză testate istoric, fiecare având plusuri și minusuri – fie că ne referim la curente din antropologia culturală, fie că ne referim cele

din sociologie, fie că ne referim la restul științelor sociale, care sunt mai degrabă forme aplicate ale primelor două.

În al doilea rând, în practica cercetării, nu există un moment distinct dedicat „analizei” datelor „culese”. *Analiza unor date înseamnă culegerea altor date care să le plaseze într-un orizont de semnificație* – fie că acel orizont e unul construit prin inducție, fie că e orizontul unei teorii care recomandă ce date trebuie culese pentru a interpreta pattern-urile de vorbire sau de acțiune descoperite.⁷⁶

Așadar, problema aparent complicată și plictisitoare poate deveni simplă și plină de recomandări utile odată ce apelăm la resursele curentelor teoretice.

Inevitabil va trebui să facem o selecție din multitudinea de resurse oferite de-a lungul timpului și inevitabil va trebui să renunțăm la nuanțele prin care adepții diverselor curente încearcă să se poziționeze unii față de alții, pentru a sublinia contribuția personală în domeniu. Alegerea, deși are un grad de arbitrar, pornește de la proba timpului: dacă un curent a supraviețuit o lungă perioadă, dacă a produs un număr impresionant de încercări de depășire a lui (care inevitabil îl afirmă chiar și în încercarea de a-l nega), dacă o parte din metodele și stilurile lui de lucru încă mai sunt folosite, atunci merită să fie luat în considerare. După acest criteriu am ales să prezint în capitolele care urmează metodele de analiză din *materialism* (de la evoluționismul clasic până la materialismul cultural), *culturalism* (de la particularismul istoric până la interpretativism și postmodernism), *funcționalism* (la pachet cu cele post-funcționaliste: teoria conflictului, teoria

⁷⁶ Veronica Mateescu & Lucian Butaru, „Workplace Relations in the Opt System. Notes on Fieldwork in a Transylvanian Village”, *Studia UBB Sociologia*, Vol. 58, Issue 2, pp. 245-247.

tranzacțională, teoria acțiunii sociale, analiza de rețea), respectiv *structuralism* (la pachet cu cele poststructurale).

Designul unei cercetări calitative

Dat fiind caracterul preponderent inductiv și dată fiind imprevizibilitatea constitutivă a cercetării calitative, este dificil de trasat un design al unei astfel de cercetări. Totuși, în acest scop poate fi utilizat modelul dezvoltat de către Stanley Barrett. Acest model are la bază distincția dintre (1) *macroanaliză* sau nivelul cel mai general de analiză, care constă în producerea modelului, alegerea și discutarea conceptelor utile, alegerea temelor tratate, restrângerea și focusarea analizei pe anumite chestiuni și transformarea lor în probleme care pot fi rezolvate pe baza datelor colectate, și (2) *microanaliză* sau nivelul minimal de analiză și interpretare, care constă în rezolvarea continuă de mici *puzzle*-uri care fac inteligibile fenomenele descrise, generalizările empirice, comparațiile cu rezultatele studiilor similare și dialogul constant cu marile teorii din domeniul cercetat.

Nu mi-am propus să prezint modelul lui Barrett în mod fidel, ci am folosit în mod larg majoritatea elementelor lui, ca propunere utilă de *design de cercetare* calitativă.

Macroanaliza

Modelul. În schema de analiză propusă de Stanley Barrett, modelul reprezintă elementul central al macroanalizei. Modelul trebuie construit pornind de la valorile, atitudinile și comportamentele conștiente (front stage) și

inconștiente (back stage) ale celor studiați – însă accentul pus pe cele inconștiente nu trebuie să ducă la situația în care modelul respectiv nu le-ar spune nativilor nimic despre ei înșiși.⁷⁷ Modelul produce o „imagine unificată”⁷⁸ a întregii cercetări, o descriere schematică – eventual una reprezentată grafic. Această imagine nu este falsă sau adevărată, ci utilă sau inutilă bunei înțelegeri a cercetării; ea nu ghidează cercetarea precum într-un design clasic de cercetare, ci o urmează, ghidând mai degrabă scrierea textului – modelul ar trebui, de preferință, să apară la final, pe baza tuturor datelor culese.⁷⁹

Conceptualizarea. Dificultățile date de conceptualizare pot să se facă simțite încă de la început și să continue până spre finalul cercetării. Pentru fiecare concept există numeroase definiții și e posibil ca niciuna să nu se potrivească cu ceea ce poate fi găsit în teren. În plus, nativii s-ar putea să aibă ei un concept care să descrie într-un anumit mod situația. Aceste dificultăți sunt un foarte bun prilej pentru a intra în dialog cu marea teorie, mediind / traducând conceptele nativilor și cele de specialitate, în orizontul datelor culese. De exemplu, Stanley Barrett a observat că, pentru nativi, concepte precum „imigrant”, „clasă”, „rasă”, „comunitate” au înțelesuri diferite de la caz la caz sau în diferite perioade de timp.⁸⁰

Tematizarea. Dat fiind faptul că timpul face adeseori imposibilă culegerea detaliilor despre orice, e nevoie pe parcursul cercetării să facem o selecție a datelor pe care le vom culege în continuare, pornind de la anumite teme

⁷⁷ Barrett, *op. cit.*, p. 226.

⁷⁸ Ibidem, p. 217.

⁷⁹ Ibidem, pp. 216-218.

⁸⁰ Ibidem, pp. 219-220.

care ne-au atras atenția. Această selecție se petrece oricum, în mod spontan. Însă e mai bine să o facem în mod conștient, îmbinând interesele noastre, trend-urile din interiorul disciplinei și ceea ce poate fi găsit la fața locului.⁸¹

Problematizarea. Aceasta este cea mai importantă parte a macroanalizei. Dacă temele se pot dezvolta în mod natural într-o cercetare, problematizarea necesită mai multă imaginație: trebuie să găsim relațiile dintre diverse teme, să le transformăm „în puzzle-uri care să fie rezolvate”⁸². *Întrebările de cercetare sau ipotezele de lucru ghidează atât culegerea datelor, cât și scrierea sau, mai apoi, citirea textului.* Ipotezele inițiale pot fi modificate sau abandonate și înlocuite cu altele pe măsură ce datele culese ne arată că sunt alte direcții de analiză, care sunt mult mai fertile.

Microanaliza

Momentul de inspirație. Pentru Stanley Barrett, *the burst of insight* (momentul de inspirație) este cel mai important element al unei cercetări, în ceea ce privește valoarea adăugată a unei lucrări. Așa-numitul „moment de inspirație” se referă la acele analize făcute pe loc, spontan, în teren, prin care se dezvăluie conexiunile intime dintre elemente aparent separate, conexiuni care ne ajută să înțelegem condițiile de posibilitate din spatele unor chestiuni care, până atunci, păreau de neînțeles. De exemplu, Barrett a găsit, în aceeași comunitate, două zicale contradictorii: „e suficient un măr putred ca să strice întregul coș”, respectiv „în orice familie e o oaie neagră”. În discuțiile din teren și-a dat seama că anumite familii aveau

⁸¹ Ibidem, pp. 218-219.

⁸² Ibidem, p. 219.

de unde să piardă, altele nu; astfel a înțeles că cele două zicale se referă la clase sociale diferite, cu credit social diferit. Pentru a produce astfel de momente de inspirație nu avem niște tehnici anume, dar nici nu e ceva ce nu poate fi învățat. Imaginația sociologică, perspicacitatea și intuiția pot fi antrenate prin conștientizarea importanței lor și prin multă muncă de teren.⁸³

Generalizări empirice. Din punctul de vedere al produsului final, așa-numitele „generalizări empirice” nu diferă cu nimic de *momentele de inspirație*. Diferit e doar modul de producere: sunt generalizări care au la bază observarea unor chestiuni care apar în mod repetat în datele culese.⁸⁴

Comparația cu studiile existente. Trecerea în revistă a studiilor similare nu trebuie tratată în mod mecanic, ca o corvoadă făcută din conveniență, ci ca o formă de generalizare. Rezultatele cercetării pot confirma, nuanța sau infirma studiile similare, iar asta are o relevanță științifică suficientă încât să ceară trecerea în revistă a respectivelor studii.⁸⁵

Dialogul cu marea teorie. Acest dialog cu marea teorie poate avea loc în partea introductivă, pe întreg parcursul lucrării sau în concluzii. Dacă apare în introducere, recomandarea e ca introducerea să fie scrisă în ultimul moment.⁸⁶ Totuși, așa-numita „parte teoretică” a unei lucrări nu are niciun sens dacă e făcută doar pentru a enumera câteva nume mari (și idei pe măsură) sau pentru a încerca legitimarea propriului demers. Însă, la fel ca în cazul trecerii în revistă a studiilor de specialitate, adeseori

⁸³ Ibidem, pp. 220-222.

⁸⁴ Ibidem, pp. 223-224.

⁸⁵ Ibidem, p. 224.

⁸⁶ Ibidem, pp. 224-225.

apare prilejul generalizării sub forma unui dialog fructuos cu marea teorie, în măsura în care rezultatele cercetării confirmă, nuanțează sau desființează anumite asumptii teoretice larg acceptate, rediscută anumite concepte etc. Așa cum spunea Clifford Geertz, „locul studiului nu este obiectul studiului”⁸⁷, obiectul studiului este întotdeauna o temă sau o problemă ridicată de (sau pentru) comunitatea științifică, iar finalitatea lui e „rafinarea dezbaterii. Ceea ce se îmbunătățește e precizia cu care ne ofensăm unii pe alții.”⁸⁸ Dincolo de aspectul glumeț al afirmației lui Geertz, găsim o recomandare care merită să fie luată în calcul, și anume, progresul în domeniul cercetării calitative în științele sociale nu e dat atât de acumularea de noi date exotice sau de crearea unor consensuri teoretice, ci de continua dezvoltare a perspectivelor critice.

⁸⁷ Geertz, *op. cit.*, p. 29.

⁸⁸ Ibidem, p. 35.

Analiza materialistă

Analiza materialistă recomandă culegerea acelor date care pot să facă inteligibilă infrastructura materială a faptelor sociale, transformările pe care aceasta le-a suferit de-a lungul timpului precum și modul în care aceasta afectează strategiile de adaptare ale indivizilor vizați de cercetare. Pentru a face o astfel de analiză, cercetarea trebuie să se concentreze asupra unor chestiuni precum resursele avute la dispoziție, modalitățile de acces la ele, competiția pentru resurse, relațiile obiective dintre indivizi, grupuri, procesele adaptative etc. Acest tip de analiză a fost produsă, utilizată și perfecționată (preponderent) de către cercetătorii care au activat în domeniile sociologie și antropologie, respectiv filozofie și economie. De regulă, aceștia au fost etichetați ca evoluționiști, marxiști respectiv neo-evoluționiști.

Scurt istoric

Evoluționismul, ca primă formă de manifestare a analizei materialiste, își are rădăcinile în a doua parte a secolului al XVIII-lea. Dacă facem abstracție de derapajele raseiste, eurocentrism sau de prejudecățile timpului, putem spune că evoluționismul a fost prima încercare serioasă de studiere a societăților sau culturilor umane. Datorită componentei materialiste, încă de la început, evoluționis-

mul a înlăturat două blocaje majore în investigarea regularităților care pot să apară în cultură și societate: (1) *credița în forțe supranaturale*, despre care se considera că sunt dincolo de puterea de cunoaștere a omului sau măcar dincolo de cunoașterea rațional-științifică și (2) *credița în libertatea spiritului*, despre care se considera că, neavând reguli și regularități, nu oferă nimic cercetării sociale. Punând accentul pe luptă, competiție, expansiune și progres istoric, evoluționiștii au tratat fenomenele socio-culturale ca parte a naturii.⁸⁹

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se poate constata o dezvoltare spectaculoasă a cercetărilor care aveau la bază evoluționismul. Unii autori consideră că această dezvoltare n-a fost atât declanșată cât acompaniată de dezvoltarea evoluționismului darwinist în biologie.⁹⁰ Totuși, consider că nu poate fi neglijat rolul pe care l-a avut succesul la public al problematicei „selecției naturale” în difuzarea produselor oricărei variante de evoluționism, indiferent de modul ei particular de producere.⁹¹

În această perioadă s-au remarcat Herbert Spencer, Edward B. Tylor, Lewis Morgan și mulți alții. Spencer a fost cel mai cunoscut evoluționist al secolului al XIX-lea, însă faima sa a pălit destul de repede. Azi, unele dintre afirmațiile sale celebre, precum „supraviețuirea celui mai adaptat”⁹², sunt adeseori atribuite de cultura populară contemporanului său Charles Darwin. Tylor a fost un au-

⁸⁹ Barrett, *op. cit.*, p. 47.

⁹⁰ Marvin Harris, *The Rise of Anthropological Theory. A History of Theories of Culture*, Thomas Y. Cromwell Company, 1971, pp. 142-143.

⁹¹ André Pichot, *La société pure. De Darwin à Hitler*, Champs-Flammarion, Paris, 2000, p. 71.

⁹² Barrett, *op. cit.*, p. 51.

todidact care și-a permis să călătorească destul de mult, compensând astfel lipsa educației formale. A lăsat în urma sa conceptul de *survivals* și o definiție îndrăzneată a religiei: credința în ființe supranaturale.⁹³ Morgan este evoluționistul care și-a păstrat renumele cea mai îndelungată perioadă, datorită seriozității cu care a abordat munca de teren. Contribuțiile sale în studierea sistemelor de rudenie au fost duse mai departe de către funcționaliști, iar studiul rolului tehnologiei în schimbările sociale a fost dus mai departe de către marxiști.⁹⁴

Odată cu Marx, evoluționismul a devenit mai materialist, iar publicul de dreapta, care consumase cu plăcere ideologia din spatele evoluționismului, a fost completat de un generos public de stânga. Karl Marx a fost impresionat de succesul lui Darwin și de cercetările lui Morgan, sesizând potențialul subversiv al evoluționismului, chiar și în varianta lui darwinistă.

Într-o manieră similară celei cu care a subminat economia politică a liberalismului clasic, el și-a propus să răstoarne analiza fenomenelor sociale prin concentrarea asupra condițiilor materiale care determină existența umană.⁹⁵ În acest sens, el a adoptat conceptul de „producție” pentru a descrie relațiile mutual dependente între natură, muncă, muncă socială și organizare socială.⁹⁶ Pentru Marx evoluția, transformarea sau revoluția unui mod de producție e generată de contradicția dintre *forțele de producție și relațiile de producție*:

⁹³ Ibidem, pp. 48-49.

⁹⁴ Ibidem, pp. 49-50.

⁹⁵ Harris, *Cultural Materialism. The Struggle for a Science of Culture*, Random House, 1979, p. 30

⁹⁶ Eric Wolf, *Europa și populațiile fără istorie*, ARC, Chișinău, 2001, p. 73.

„Pe o anumită treaptă a dezvoltării lor, forțele de producție materiale ale societății intră în contradicție cu relațiile de producție existente, sau, ceea ce nu este decât expresia juridică a acestora din urmă, cu relațiile de proprietate în cadrul cărora ele s-au dezvoltat până atunci. Din forme ale dezvoltării forțelor de producție, aceste relații se transformă în cătușe ale lor. Atunci începe o epocă de revoluție socială. O dată cu schimbarea bazei economice are loc, mai încet sau mai repede, o revoluționare a întregii uriașe suprastructuri...”⁹⁷

Datorită marxismului, evoluționismul a avut parte de o a doua viață. La începutul secolului al XX-lea, evoluționismul părea a fi sortit să ajungă la coșul de gunoi al metodologiei, cu bunele și, mai ales, cu relele lui. Însă, în perioada în care comunismul sovietic le dădea insomnii celor care aveau un cuvânt de spus în politica și cultura americană, ideile lui Marx au intrat în lumea academică pe ușa din dos, girate de o reîntoarcere la clasicii evoluționismului. De exemplu, Leslie White a fost mai întâi socialist (1922) și abia mai apoi neo-evoluționist, primele texte scrise în această direcție (sub pseudonim) apar în 1929, după o excursie în URSS.⁹⁸ Printre figurile marcante care au repus în discuție conceptele și metodele materialiste în a doua jumătate a secolului al XX-lea îi putem

⁹⁷ Friedrich Engels, „Karl Marx: Contribuții la critica economiei politice”, Karl Marx & Friedrich Engels, *Opere*, vol. XIII, București: Editura Politică, 1962, p. 509.

⁹⁸ William J. Peace, Leslie A. White. *Evolution and Revolution in Anthropology*, University of Nebraska Press, 2004, p. 12, p. 70, p. 91.

aminti și pe Julian Steward, Marvin Haris, John W. Bennett, Marshall Sahlins sau Eric Wolf – cu toate că unii nu și-au asumat întregul pachet al neo-evoluționismului. În continuare, voi prezenta metodele de analiză și conceptele materialismului, care încă au valoare euristică, pornind de la scrierile autorilor tocmai enumerați.

Metode de analiză și concepte utile

Analiza materialistă presupune explicarea chestiunilor complexe pornind de la elemente mai simple, fie că ne referim la variantele mai simple din trecut, fie că ne referim la elementele mai puțin culturale dintr-un sistem cultural. În acest ultim caz, care este cel mai util din punct de vedere metodologic, se recomandă să privim cultura ca sistem stratificat și integrat. *Sistemul tehnologic* (instrumente și tehnici, resurse și materiale utilizate pentru supraviețuire), *sistemul social* (relații sociale, modele de comportament: sisteme sociale, de rudenie, economice, etice, politice, militare, ocupaționale și profesionale etc.) și *sistemul ideologic* (idei, credințe, cunoaștere, exprimate în limbaj articulat sau în alte forme simbolice) sunt văzute ca trei sisteme ierarhizate și integrate și, în cele din urmă, subsidiare sistemului tehnologic.⁹⁹

Totuși, trebuie să precizăm faptul că, aceste concepte, folosite ca instrumente de analiză, precum și relațiile dintre ele, pornesc de la premiza tacită că societatea studiată este relativ izolată.¹⁰⁰ Ca urmare, conceptele care formea-

⁹⁹ Leslie A. White, *The Science of Culture. A Study of Man and Civilization*, Grove Press, 1949, pp. 364-366.

¹⁰⁰ Marshall D. Sahlins et al., *Evolution and Culture*, The University of Michigan Press, 1988, p. 46.

ză scheletul analizei materialiste trebuie folosite cu precauție, în limitele lor sau corelate cu alte tipuri de analiză, așa cum au procedat (deși tacit) neo-evoluționiștii precum Leslie White¹⁰¹ – sau, așa cum recomandă Marshall Sahlins, corelate cu conceptul „adaptare”, însă trebuie să privim adaptarea în multiplele ei fațete: adaptarea la mediul natural și adaptarea la culturile vecine.¹⁰²

Așadar, materialismul cultural recomandă concentrarea privirii asupra sistemului tehnologic / infrastructurii, pornind de la constatarea / presupunerea că inovațiile adaptative care sporesc eficiența producției și reproducției pot fi adoptate, în ciuda incompatibilității cu unele aspecte ale structurii sau suprastructurii, atât timp cât măcar facțiunea dominantă a societății are de beneficiat de pe urma lor.¹⁰³ Contradicțiile care pot apărea între sistemul social sau cel ideologic și noua tehnologie sunt cel mai adesea rezolvate prin modificarea sistemelor mai complexe. De exemplu, generalizarea aparatelor care au diminuat munca domestică neplătită și nevoia mare de forță de muncă din timpul ultimelor războaie mondiale au schimbat radical diviziunea sexuală a muncii și raporturile de gen. Nu trebuie negată contribuția substanțială a luptelor feministe și acumulările ideologice din domeniu, însă această luptă a avut cu totul alte șanse în a modifica raporturile de putere în secolul al XX-lea decât, să zicem, bătăliile ideologice pe aceeași temă din timpul Revoluției Franceze.

¹⁰¹ Idem, *Culture and Practical Reason*, The University of Chicago Press, 1975, p. 105.

¹⁰² Idem, *Evolution and Culture...*, p. 48.

¹⁰³ Harris, *Theories of Culture in Postmodern Times*, Alta Mira, 1999, pp. 142-147.

În acest sens, infrastructura trebuie privită ca principala interfață între cultură și natură, iar primatul infrastructurii (care adeseori e văzut ca determinism), care orientează analiza în căutarea condiționărilor de jos în sus (mai întâi la natură, apoi la infrastructură și, în cele din urmă, la structură, neglijând suprastructura) trebuie înțeles din perspectiva factorilor care favorizează succesul, nu neapărat apariția unor inovații. Inovațiile izvorâte din minți singulare, care apar înaintea vremii lor, au puține șanse să se materializeze și să schimbe ceva – de exemplu, invențiile din domeniul ingineriei produse de Heron din Alexandria sau, mai târziu, de Leonardo da Vinci.¹⁰⁴

Din punctul meu de vedere, încercarea de explicare a complexului pornind de la simplu își are limitele ei, iar accentul pus pe ierarhizarea între niveluri este uneori contraproductivă. De exemplu, găsim numeroase cazuri în care nivelurile superioare determină nivelurile inferioare. E suficient să amintim situațiile de colonizare în care coloniștii adaptează mediul la obișnuințele lor culturale prin intermediul tehnologiei sau forțează, prin alocarea privilegiată de resurse, o revoluție tehnologică pentru a menține structura de putere în condițiile în care un mod tradițional de producție riscă să producă nelinești sociale în momentul în care acest mod de producție epuizează ecosistemul. De exemplu, criza energetică din prezent putea avea cel puțin trei soluții: eliminarea consumerismului în favoarea unei culturi a frugalității, egalizarea în jos a consumului sau găsirea unor resurse energetice alternative care să nu modifice nici obișnuințele social-culturale, nici relațiile de producție bazate pe inegalitate. Prin intermediul statului s-a investit masiv în ultima variantă, care

¹⁰⁴ Ibidem, pp. 57-59.

nu modifică semnificativ structura și suprastructura, în paralel cu căutarea unor metode ingenioase de comodificare a unor resurse precum apa, soarele, vântul etc.

De aceea, cel mai util ar fi să păstrăm doar recomandarea de a privi cultura ca sistem integrat, să urmărim condiționările atât de jos în sus, cât și invers. Dacă dorim, putem spune că tehnologia trebuie chestionată atât în ceea ce privește rolul ei de adaptare a culturii la natură, cât și în ceea ce privește rolul ei de adaptare a naturii la cultură; iar acest raționament trebuie extins la fiecare nivel.

*Infrastructură, structură, suprastructură*¹⁰⁵

„Nivelurile” în care poate fi împărțită o cultură au doar o funcție didactică, sunt un model care dirijează pașii când dorim să răspundem la întrebarea de ce se comportă, de ce se organizează sau de ce gândesc acești oameni într-un fel și nu în altul. Ele diferă de la un autor la altul. În prezentarea generală a metodei de analiză materialiste am folosit modelul lui Leslie White, deoarece pare a fi cel mai simplu; însă de câteva ori am simțit nevoia să folosesc mai degrabă conceptul lui Marx (infrastructură) în loc de sistem tehnologic, deoarece e mai complet. În următoarele rânduri, voi prezenta foarte pe scurt taxonomia marxistă „adusă la zi” de către Marvin Harris:

Infrastructură. În clasificarea făcută de Marvin Harris, infrastructura se referă la: *Modul de producție* (ecosisteme, relații tehnologic-ecologice, tehnologii de subzistență, pattern-uri de muncă) și *Modul de reproducție* (demografie, pattern-uri de împerechere, controlul fertilității, mortalitate, îngrijire, etc.). În termeni marxiști, conceptul „mod

¹⁰⁵ Harris, *Cultural Materialism...*, pp. 52-53.

de producție” conține atât mijloacele de producție cât și relațiile de producție¹⁰⁶. În varianta lui Marvin Harris, aspectele centrale ale conceptului „relații de producție”, precum chestiunea dreptului de proprietate, sunt considerate a fi trăsături organizatorice, ideologice etc. Ca urmare, au fost alocate Structurii și Suprastructurii.¹⁰⁷

Structură. Acest concept se referă la: *Economie domestică* (structura familială, diviziunea domestică a muncii, roluri de gen și de vârstă, disciplină, ierarhii, sancțiuni, socializare, enculturație și educație domestică) și *Economie politică* (organizare politică, facțiuni, cluburi, asociații, corporații, diviziunea muncii, taxare, socializare, enculturație și educație politică, clase, caste, ierarhii rurale și urbane, disciplină, control militar sau polițienesc, război).

Suprastructură. Acest concept are în vedere chestiunile cele mai complexe din punct de vedere cultural: artă, muzică, dans, literatură, publicitate, ritualuri, sport, jocuri, știință.

Adaptare

Strategii adaptative, concept care sintetizează atât comportamentul adaptativ cât și acțiunea strategică, se referă la alegerile individuale (sau familiale) vizavi de condiționările infrastructurii, schimbările sau variațiile care apar în sistem, sau vizavi de condiționările suprastructurii (manipularea valorilor, simbolurilor culturale, principiilor și normelor sociale a căror inconsecvență permite o marjă de manevră individului). Acestea sunt adeseori conștiente, chiar dacă imaginea de ansamblu

¹⁰⁶ Wolf, *op. cit.*, pp. 71-76.

¹⁰⁷ Harris, *Cultural Materialism...*, p. 64.

nu e neapărat clară, și urmăresc avantajul propriu, chiar dacă pentru mediul social sau fizic ele pot avea consecințe dezadaptative.¹⁰⁸

Procese adaptative se referă la trend-uri care se relevă pe termen lung, rezultând din sinergia strategiilor adaptative. Acestea sunt mai puțin conștiente, dar pot fi observate atât de către cercetător, cât și de către actorii implicați – în măsura în care sunt capabili să-și conștientizeze scopurile, să facă previziuni sau să-și obiectiveze acțiunile. Observarea unui proces adaptativ presupune monitorizarea continuă.¹⁰⁹

Energie, evoluție

Chiar dacă evoluția nu mai este văzută în mod tradițional, cheștiunea progresului tehnologic poate fi analizată din perspectiva cantității de energie pe care un sistem socio-cultural o poate extrage din mediul natural pentru a o folosi în satisfacerea trebuințelor.

Iar această manieră de a pune problema poate privi ca atare, fără a aluneca într-un determinism ecologic sau economic.¹¹⁰ Cu alte cuvinte, nu trebuie să folosim neapărat întregul eșafodaj teoretic al neo-evoluționismului, însă chiar și conceptele mai dubioase precum „evoluție”

¹⁰⁸ John W. Bennett, *The Ecological Transition. Cultural Anthropology and Human Adaptation*, Elsevier Inc, Pergamon Press, 1976, pp. 265-273.

¹⁰⁹ Ibidem, pp. 282-296.

¹¹⁰ Julian Haynes Steward, *Basin-plateau Aboriginal Sociopolitical Groups*, Smithsonian Institution. Bureau of American Ethnology. Bulletin 120, University of Utah Press, 1997, p. 260.

își păstrează potențialul metodologic¹¹¹ în ghidarea privirii cercetătorului.

Din această perspectivă, vechea poveste a stadiilor culturale capătă o nouă înfățișare. În viziunea lui White, putem să găsim o evoluție universală, în care cele trei stadii clasice (primitivism, barbarie, civilizație) pot fi re-înțelese din perspectiva capacității de a extrage și utiliza energia: (1) În primul stadiu, cu un mod de producție bazat pe vânătoare, pescuit și cules, principala sursă de energie era energia umană, complementată de utilizări limitate ale focului, apei sau vântului. Plantele și viețuitoarele erau singura resursă pentru reînnoirea energiei acestui mod de producție, iar această resursă nu era controlată. (2) Odată cu controlul acestor resurse, prin agricultură și domesticire a apărut al doilea mod de producție, care și-a atins eficiența energetică în China mileniului I î.Hr. Revoluția Agrară care a avut loc în Antichitate a făcut posibilă viața urbană și dezvoltarea celorlalte paliere culturale. Dacă luăm ca repere mărimea orașelor, edificiilor sau structurilor ingineresti, producția și acumularea de bogăție, nu au existat progrese spectaculoase până în secolul al XVIII-lea. (3) Odată cu Revoluția Extractivă sau Revoluția Industrială de la începutul lungului secol al XIX-lea, se poate observa un nou stadiu de dezvoltare.¹¹² Așa cum a observat Julian Steward, povestea lui White despre stadiile dezvoltării este, pe cât de necontroversată, pe atât de puțin utilă din punct de vedere metodologic.¹¹³

¹¹¹ Julian Haynes Steward, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, (Reprint Edition) University of Illinois Press, 1990, p. 11.

¹¹² White, *op. cit.*, pp. 371-374.

¹¹³ Steward, *Theory of Culture Change...*, pp. 17-18.

E greu de imaginat o cercetare, exceptând una care vizează istoria omenirii, care să beneficieze de pe urma viziunii evolutive a lui White. Dar asta nu înseamnă că schema evolutivă a lui White, la fel ca cele inspirate din Marx, își pierde orice utilitate. De exemplu, în opinia mea, așa-numitele stadii universale de dezvoltare sunt mai utile în înțelegerea apariției capitalismului decât analiza circulației monetare, preferată de o bună parte dintre istorici. Trebuie doar să precizăm, dacă mai este cazul, că anumite concepte sunt utile doar pentru cercetări la nivel macro în timp și spațiu.

În schimb, dacă ne este permis să ierarhizăm, conceptul pereche al evoluției, și anume cel de energie, are o forță metodologică mai mare, în sensul că utilitatea lui poate fi văzută și în analize la nivel micro, precum analiza schimbărilor comportamentale generate de apariția unor noi tehnologii sau aparaturi – de exemplu, iluminatul, mașina de spălat sau, mai recent, dispozitivele de comunicare mobile.¹¹⁴

Survivals (relicve)

Conceptul *survivals / relicve* e un produs al metodei comparative. Încercând să explice complexul pornind de la simplu, sau prezentul pornind de la un trecut mai mult sau mai puțin imaginat, evoluționiștii au reușit să producă un concept util pentru a arăta raționalitatea formelor aparent iraționale. Acest concept se referă la orice

¹¹⁴ Pentru detalii și exemplificări vezi conferința lui Thomas Hylland Eriksen, „Overheating: The Anthropology of Accelerated Change - Lecture 9: Energy”, în *YouTube.com*, 19 nov. 2014, <https://youtu.be/T93LfnWyMaQ>.

fenomen produs în anumite condiții din trecut care se perpetuează într-o perioadă în care condițiile respective încetează să mai existe. În aceste condiții, respectivul fenomen fie își pierde total orice utilitate, fie utilitatea lui se diminuează (dacă există continuitate) sau se transformă (dacă nu există).¹¹⁵ În prezent, utilitatea acestui concept constă în faptul că obligă orientarea privirii spre istoria elementelor care pot cădea sub incidența lui.

Pentru a exemplifica, voi face referire la o constatare personală: Într-o firmă situată într-o zonă semi-rurală, care opera în flux continuu pentru piața internațională a produselor prelucrate din lemn, angajații obișnuiau să își dea demisia în mod periodic, de parcă ar fi lucrat într-o activitate sezonieră. Acest pattern de comportament contrazicea etica și ritualurile legate de muncă promovate intensiv de mass-media și discursul mediului de afaceri din România. Pentru a înțelege de ce nativilor li se părea firesc ceea ce cultura economică de azi ne învață că e nefiresc, am ales să analizez atât infrastructura zonei cât și istoria mai mult sau mai puțin recentă a persoanelor studiate. Am aflat, astfel, că localitatea avea un grad ridicat de asemănare cu un sistem închis, naveta fiind nerentabilă în contextul salariilor care puteau fi obținute, iar persoanele studiate încă obișnuiau să recurgă la agricultura de subzistență sau la alte practici economice din afara sistemului economic. Așadar, angajații și angajatorii depindeau într-o măsură similară unii de alții, astfel încât să fie nevoiți să-și tolereze viziunile reciproc incompatibile asupra vieții și muncii. În ceea ce privește istoria de viață a persoanelor intervievate, surpriza a fost și mai interesantă. Aici se observă mai pregnant ceva de

¹¹⁵ Harris, *The Rise of Anthropological Theory...*, pp. 164-166.

natură comportamentală, care nu pote fi catalogat decât ca *survivals*, relicve din trecut. O parte dintre ei obișnuiau să lucreze înainte de 1989 pentru o întreprindere sezonieră. Întâmplător, în urma privatizării, spațiul întreprinderii sezoniere a revenit firmei analizate. Așadar, o parte din angajați au continuat să caute de lucru în același loc și în același mod. Iar asta se întâmpla în pofida bombardamentului ideologic la care erau expuși din partea mass-mediei sau din partea angajatorilor locali, și în pofida transformărilor economice din zonă, care au încurajat comerțul și au schimbat strategiile de consum. Astfel, comportamentul din trecut, care urmărea în principal obținerea pe termen scurt a unui surplus monetar pentru puținele bunuri care puteau fi achiziționate din zonă, s-a perpetuat transformându-și parțial utilitatea: ca pauză, mai lungă sau mai scurtă, luată pentru confortul emoțional, vizavi de o muncă grea, prost plătită, dusă în condiții care afectau sănătatea.¹¹⁶

¹¹⁶ Mateescu & Butaru, *op. cit.*, pp. 259-260.

Analiza culturală

Pornind de la similaritățile și afinitățile constatate în abordările metodologice, am grupat sub eticheta „analiză culturală” o serie de concepte și metode de analiză dezvoltate în cadrul curenților difuzioniste, particulariste, interpretativiste, respectiv postmoderniste. Din această perspectivă, pentru a explica tiparele de comportament, vorbire sau gândire întâlnite în teren, analiza culturală recomandă culegerea acelor date care pot să scoată în prim plan și să expliciteze semnificația informației culturale, modul în care aceasta circulă, precum și modul în care aceasta construiește realitatea socială.

Scurt istoric

Diversele forme ale analizei culturale din trecut s-au așezat, întâmplător sau nu, pe vechea dispută filosofică dintre „materialiști și mentaliști”¹¹⁷. Disputa a fost reluată iar și iar, sub diferite forme, în funcție de bagajul teoretic al adversarilor sau în funcție de temele cu miză teoretico-politică aflate în agenda publică. În ceea ce privește metodologia, disputa poate fi rezumată în următoarea întrebare: unde anume să căutăm explicații pentru a în-

¹¹⁷ Eric Wolf, *Pathways of Power. Building an Anthropology of the Modern World*, University of California Press, 2001, p. 307.

țeleg de ce suntem ceea ce suntem: în constituția noastră biologică, în mediul înconjurător sau, mai degrabă, în cultură?

Într-o primă etapă, difuzionismul a fost principalul campion al culturalismului, care susținea primatul ideilor și formelor culturale în definirea trăsăturilor individuale și sociale. De partea cealaltă a baricadei, evoluționismul a fost un foarte fertil partener de dispută, fie din cauza chestiunii originii și dezvoltării omului, fie din cauza rasismului și eurocentrismului său inițial, fie din cauza marxismului care a preluat numeroase elemente evoluționiste. Fiecare dintre aceste chestiuni au devenit, conștient sau nu, elemente de poziționare ideologică în câmpul științelor. Iar dacă, în Marea Britanie, difuzionismul a intrat într-un oarecare dialog cu evoluționismul datorită holismului și istorismului pe care le împărtășeau, în Germania sau în Austria, difuzionismul s-a prezentat mai degrabă ca reacție față de evoluționism, uneori descrisă ca „revoltă difuzionistă”¹¹⁸ în mod „explicit anti-evoluționistă”¹¹⁹.

Totuși, neînțelegerile ideologice precum și luptele de poziționare din câmpul științelor sociale au fost foarte fertile pentru dezvoltarea metodologiei. Dintr-o astfel de opoziție ideologică a luat naștere, la începutul secolului al XX-lea, metodologia istorico-etnologică difuzionistă produsă de Școala Vineză (*Kulturkreislehre*), care a însemnat cea mai semnificativă contribuție germană în dezvoltarea

¹¹⁸ Glenn H. Penny, „Bastian’s Museum: On the Limits of Empiricism and the Transformation of German Ethnology”, in H. Glenn Penny & Matti Bunzl (eds.), *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*, The University of Michigan Press, 2003, p. 110.

¹¹⁹ Ibidem, p. 112.

antropologiei.¹²⁰ Ideile nu au fost neapărat noi, însă, se poate constata un salt calitativ major în momentul în care Fritz Graebner a preluat de la Leo Frobenius conceptul „arii culturale” (*Kulturkreise*) pentru a explica afinitățile culturale dintre diferite regiuni și modul în care s-au difuzat ideile, inovațiile etc., pornind de la niște centre spre periferia așa-numitelor arii culturale.¹²¹

Rezultatele Școlii Vieneze s-au difuzat în SUA, unde au mai cunoscut un salt metodologic, prin intermediul lui Franz Boas. Contribuțiile lui în acest domeniu au fost etichetate ca „particularism istoric” sau ca „relativism cultural”.

Pentru a înțelege cum a apărut și cum s-a dezvoltat relativismul cultural în SUA și, mai apoi, pretutindeni, merită să urmărim câteva din caracteristicile acestui personaj. (1) Fiind originar din Germania (și educat acolo), Franz Boas și-a însușit ideile difuzionismului în forma intermediată de Adolf Bastian, respectiv Friedrich Ratzel.¹²² (2) Fiind evreu în perioada de glorie a antisemitismului și a rasismului, Boas și-a dedicat mai multă energie decât colegii săi pentru a critica și, în cele din urmă, pentru a evacua din domeniul științei prejudecățile rasismului, ale eugenismului sau ale altor ideologii care ierarhizea-

¹²⁰ Suzanne Marchand, „Priests among the Pygmies: Wilhelm Schmidt and the Counter-Reformation in Austrian Ethnology”, în Penny & Bunzl, *op. cit.*, p. 308.

¹²¹ Walter Dostal & André Gingrich, „German and Austrian anthropology”, în Alan Barnard & Jonathan Spencer, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, 2010, pp. 334-336, pp. 733-734.

¹²² Gabriel Troc, *Postmodernismul în antropologia culturală*, Iași: Editura Polirom, 2006, p. 248.

ză indivizi sau populații.¹²³ *Acesta e unul din traseele relativismului său cultural.* (3) Fiind geograf, Franz Boas a avut o privire mult mai nuanțată asupra evoluționismului, transformând ceea ce era până atunci o respingere, motivată mai degrabă ideologic, într-o critică bazată pe datele culese în teren. În acest sens, el a considerat legitime preocupările evoluționiștilor vizavi de influențele mediului, tehnologiei sau relațiilor economice. Chiar și conceptul „progres” și-a păstrat valoarea euristică pentru Boas, însă doar în măsura în care e strict circumscris datelor din teren și vizează punctual chestiuni particulare, precum progresul în domeniul inovațiilor și cunoașterii și, până la un punct, progresul în chestiuni mai complexe, precum relațiile sociale.¹²⁴ În cele din urmă, Boas favorizează determinismul cultural în dauna celui material, pe de o parte, din cauza frecvenței supărătoare a conceptului *survivals*, chemat să explice situațiile iraționale din perspectiva adaptării; pe de altă parte, singurul mod în care putea produce o imagine clară despre o cultură este dacă producea o imagine a ideilor ei predominante și ținând cont de faptul că respectivele idei pot fi internalizate diferit de fiecare individ.¹²⁵

Dincolo de toate condiționările personale, care merită a fi menționate, dar a căror greutate poate fi dificil de măsurat, putem spune că saltul metodologic produs de Franz Boas se datorează atitudinii sale pozitiviste și critice.

¹²³ Franz Boas, *Anthropology and Modern Life*, New York: Norton & Company, 1962, pp. 18-122.

¹²⁴ Franz Boas, „Methods of Research”, în Franz Boas (ed.), *General Anthropology*, Heath and Company, 1938, pp. 677-678.

¹²⁵ *Ibidem*, pp. 672-685.

Acesta e principalul traseu al relativismului său cultural, deoarece, pentru el, chiar și cea mai timidă formă de generalizare trebuie să fie susținută de datele din teren. Afirmatia e valabilă atât pentru generalizările materialiste, cât și pentru cele culturaliste. Astfel, nici difuzionismul n-a rămas fără o examinare critică. Potrivit lui Boas, adeseori direcția difuziunii nu poate fi determinată, ci doar legăturile istorice, iar ariile culturale n-au niciun sens decât în măsura în care se referă punctual la datele obținute într-o privință particulară — ariile culturale diverse nu se suprapun întocmai culturilor.¹²⁶ Așa cum generalizările materialiste pot simplifica în mod exagerat imaginea transmisă de cercetător, tot așa și cele culturaliste pot duce la simplificări și neînțelegeri. De exemplu, „fatalismul turcului, gândirea logică a francezului, sentimentalismul germanului sunt abstracții aproximative derivate din impresii generale”¹²⁷.

Metodologia lui Boas duce particularismul cultural până la ultimele sale limite, la personalitatea individului, considerând că datele accesibile cercetătorului nu pot să reflecte imaginea unei personalități în integralitatea sa. Din această perspectivă, saltul de la personalitatea individuală la cea a unei culturi (oglinduită în cea individuală) e cu atât mai problematic, cu cât datele din teren relevă atât de multe diferențieri între indivizi:

„Nu e ușor să determini valoarea unei asemenea imagini. E cea a unei personalități ‘tipice’? În ce măsură aceasta e o imagine schematică? Poate cer-

¹²⁶ Ibidem, pp. 670-671.

¹²⁷ Ibidem, p. 667.

cetătorul să producă o astfel de imagine fără a o colora cu atitudinile lui subiective?”¹²⁸

Franz Boas a lăsat în urma lui un curent teoretic, însă, așa cum remarca Eric Wolf, ideile lui au supraviețuit pentru că a văzut în integrarea culturală mai degrabă o problemă decât o asumție.¹²⁹ Prin studenții lui, Boas a produs o adevărată școală de gândire. Iar studenții lui, precum Ruth Benedict, Melville J. Herskovits, Alfred Kroeber, Robert Lowie, Margaret Mead, Paul Radin, Edward Sapir etc., au produs o schimbare de paradigmă în științele sociale datorită faptului că majoritatea au ocupat poziții cheie în toate marile universități și centre de cercetare americane.¹³⁰

După o perioadă în care relativismul culturalist al lui Boas a fost internalizat, dar scos din prim-plan și subordonat altor idei-forță, acesta a revenit la finalul secolului al XX-lea într-o formă considerată de unii ca „hiper radicală”¹³¹. Revenirea se datorează influenței lui Clifford Geertz, feminismului și apariției trend-ului postmodern care a cuprins majoritatea marilor universități americane. Acest trend a fost generat de munca unui grup relativ compact din perspectiva afinităților și relativ dispersat din perspectiva universităților și a domeniilor în care activau (antropologie, istorie, filosofie): Talal Asad, James Clifford, Vincent Crapanzano, Michael Fischer, George Marcus, Paul Rabinow, Robert Thornton, Stephen Tyler

¹²⁸ Ibidem, p. 681.

¹²⁹ Wolf, *Pathways of Power...*, p. 312.

¹³⁰ Freeman, *op. cit.*, p. 50.

¹³¹ James Clifford, *On the Edges of Anthropology. Interviews*, Prickly Paradigm Press, 2003, p. 14.

etc. Îndemnurile lui Boas la precauție în privința tendinței de a crea imagini complete și coerent integrate acolo unde datele nu o permit, sau cele asupra riscului de a colora imaginea de ansamblu cu prejudecățile cercetătorului, au revenit sub forma deconstrucției discursului științific. Însă, forma în care au revenit a fost una mult mai puternică; de la sfaturi și atenționări, până la a arăta cum aproape toată lumea greșește e un pas destul de mare.

Folosindu-se de tehnicile analizei literare, cercetătorii postmoderni au deconstruit încercările de a crea imaginea unor întreguri coerente.

Cum se creează un portret integrat? Foarte simplu, foarte plauzibil și destul de invizibil pentru cititor. De exemplu, *la nivel micro*, în loc să scrii de fiecare dată „x a spus / văzut / crezut / făcut y”, înlocuiești, din conveniență, pentru a-l ajuta pe cititor, pe toți x cu un nume generic: nativii – sau, ca să revin la exemplul lui Boas, citat anterior: turcii, francezii, germanii. Într-un mod oarecum asemănător, *la nivel macro*, poți transforma experiența ta particulară, parțială și, de ce nu, dezorientată și confuză într-o povestire coerentă și clară, ca să nu îl chinui pe cititor. Aceasta se realizează, de regulă, prin împărțirea pe teme, probleme, părți, capitole armonios integrate. În acest fel, textul va produce un portret integrat și complet, care, așa cum remarca Robert Thornton, vorbește mai degrabă despre întregul complet al cărții decât despre presupusa unitate a părților sale. Iar apoi, pentru a transforma ficțiunea în știință, folosești fragmente de interviu sau statistici pe post de probe sau, mai elegant, formulări și descrieri care să sublinieze cititorului faptul că ai fost acolo – de exemplu, folosești persoana întâi sau a doua (dacă vrei să-l cooptezi mai adânc în iluzie) sau îți descrii

trăirile, suferințele sau alte chestiuni subiective care au doar rolul de a obiectiva în mintea cititorului prezența ta acolo.¹³²

Deocamdată, vedem mai degrabă continuarea, detalierea și, eventual, aprofundarea relativismului deja existent, decât ceva hiper radical, așa cum au descris-o oponenții. De asemenea, este dificil de susținut că avem de a face cu ceva care să provoace o criză în științele sociale, așa cum a remarcat Paul Rabinow.¹³³

Totuși, dacă luăm în calcul consecințele acestui demers dus până la capăt, vedem că e ceva mai mult decât o bătălie de poziționare în câmpul academic prin parazitarea critică a cercetărilor altora. Dacă Boas, de exemplu, încerca să corecteze sau să prevină erorile, postmodernii văd respectivele erori ca fiind constitutive activității de cercetare. Din moment ce considerăm că acel ceva numit „cultură”, „societate” etc. nu există decât în măsura în care e produsă de cercetători, iar munca de cercetare produce „ficțiuni adevărate”¹³⁴, dispăre atât obiectul cercetării cât și cercetarea în sine văzută ca activitate științifică.

Rezolvarea acestei mici crize a reprezentării în științele sociale a constat în doi pași. Unul mic și unul mare. Prima abordare, în manieră boasiană, a constat în corectarea erorilor. De exemplu, *metoda polivocală* și *textul neîngrijit* pot fi văzute ca o încercare, încă pozitivistă, de îndepărta-

¹³² Troc, *op. cit.*, pp. 320-333.

¹³³ Paul Rabinow, „Representations Are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Anthropology”, în James Clifford & George E. Marcus (eds.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, 1992, pp. 242-243.

¹³⁴ Clifford, „Introduction: Partial Truths”, în Clifford & Marcus (eds.), *op. cit.*, p. 6.

re a produselor muncii de cercetare de posibilele elemente ficționale. La fel și distincția, considerată utilă, dintre „cultură” și „cultural”¹³⁵, care aduce cu sine orientarea cercetării dinspre chestiuni identitare spre analiza unor chestiuni culturale locale, particulare. A doua abordare, mai radicală, sau cel puțin mai consecventă cu etichetarea negativă a pozitivismului, constă în abandonarea pretenției că ceea ce se face în științele sociale e știință în aceeași măsură ca în „științele tari”, bazate pe experiment, replicare și verificare. O cercetare calitativă nu poate fi replicată și verificată dacă e adevărată sau falsă, deoarece, dincolo de faptul că realitatea socială e mereu în schimbare, perspectiva cercetătorului este inevitabil parțială și subiectivă.

Aici postmodernii se despart de restul cercetătorilor, fie că ne referim la predecesori, fie că ne referim la contemporani de la care au împrumutat destul de multe inovații metodologice, precum interpretativității sau post-structuralității.

Chiar și principalul lor mentor, Clifford Geertz, în momentul în care s-a lovit de probleme similare, a ales să nu meargă pe acest drum. Pentru Geertz, descoperirea caracterului ficțional al operelor științifice¹³⁶ nu era neapărat un motiv de îngrijorare. Constatarea respectivă nu era decât un argument în plus pentru abandonarea formelor concurente de analiză în favoarea unei analize culturale bazată pe interpretare și o înlocuire a verificării pozitivistice a rezultatelor cercetării cu o *evaluare* a lor: a discerne

¹³⁵ Paul Rabinow, George E. Marcus, James D. Faubion & Tobias Rees, *Designs for an Anthropology of the Contemporary*, Duke University Press, 2008, p. 106.

¹³⁶ Geertz, *op. cit.*, pp. 23-24.

între o relatare bună și una mai proastă.¹³⁷ Scoaterea la iveală a dificultăților trebuie să vizeze rafinarea demersului clasicilor disciplinei, nu să îl abandoneze:

„N-am fost niciodată impresionat de argumentul că, dată fiind imposibilitatea obiectivității depline în aceste chestiuni (așa cum este, desigur, cazul), e mai bine să-ți dai frâu liber sentimentelor. După cum remarcă Robert Solow, este ca și cum ai spune că, dată fiind imposibilitatea unui mediu perfect aseptice, ai putea foarte bine să faci o operație medicală într-un canal.”¹³⁸

Metode de analiză și concepte utile

Am acordat un spațiu mai larg istoricului acestui tip de analiză, deoarece istoria lui e o istorie a dezvoltării unei perspective critice care viza epistemologia științelor sociale, care are o valoare metodologică în sine. Mai mult, George Marcus și Michael Fisher au văzut *critica culturală* ca o metodă în sine în cadrul analizei culturale, formalizând-o în două tehnici: *critica epistemologică*, respectiv *juxtapunerea inter-culturală*.¹³⁹

Critica epistemologică se poate realiza prin de-familiarizarea cititorului, de-familiarizare făcută prin aducerea periferiei în centru, adică prin clasica oferire a unor *alternative culturale* care să pună sub semnul întrebării modu-

¹³⁷ Ibidem, p. 24.

¹³⁸ Ibidem, p. 36.

¹³⁹ George E. Marcus & Michael M. J. Fischer, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*, The University of Chicago Press, 1999, p. 137.

rile normale de a vedea / gândi / face lucrurile. Această tehnică poate dezvălui caracterul de construct cultural al realității.¹⁴⁰

Acest tip de critică e destul de vechi, deși adeseori se opera cu un set de prejudecăți pentru a combate alte prejudecăți. De exemplu, Antichitatea, ca sistem cultural alternativ, asemenea altor sisteme culturale alternative (descoperite sau inventate), care erau disponibile în timpul Renașterii, a jucat un rol important în creionarea noilor orizonturi ale minții sau punerea în discuție a ordinii politico-sociale, a științei și religiei timpului.¹⁴¹ Exemple similare pot fi găsite și în epoca luminilor, unde ironia și satira vremii puneau sub semnul întrebării toate convențiile și prejudecățile sociale folosind alternative culturale plauzibile, mai mult sau mai puțin inventate. Cea mai recentă și mai faimoasă astfel de satiră, cu rol de critică culturală, e lucrarea lui Horace Miner, *Nacirema*, în care, așa cum e construit și titlul, autorul prezintă o imagine defamiliarizantă, în oglindă, a societății americane („nacirema” e cuvântul „american” privit inversat în oglindă), prin folosirea unui limbaj neutru, lipsit de identificatori culturali.¹⁴²

Cercetarea calitativă oferă numeroase instrumente cu care se poate lucra în această direcție. De exemplu, se pot parodia etnografiile „primitivilor” în studiul unor chestiuni autohtone occidentale, precum distribuția ideologiei, rolurile prescrise de meseriile și profesiunile contem-

¹⁴⁰ Ibidem, pp. 137-138.

¹⁴¹ Waldemar Voisé & James H. Labadie, „The Renaissance and the Sources of the Modern Social Sciences”, *Diogenes* 6, 1958, p. 44.

¹⁴² Marcus & Fischer, *op. cit.*, p. 140.

porane, ritualurile politice sau de altă natură, tabuurile alimentare sau de altă natură, modele de comportament și rutine cotidiene etc. Această tehnică poate permite analizei culturale să transgreseze granițele tradiționale ale disciplinelor științelor sociale și să se ocupe cu succes de chestiuni ale vieții sociale dominate în general de analiza materialistă (economie, politică etc.).¹⁴³ Cea mai frecventă formă de critică epistemologică e descrisă uneori ca *deconstrucție* culturală sau istorică – sau se folosesc variante, mai mult sau mai puțin inspirate, ale termenului *construcționism* pentru a se evita confuzia cu deconstrucția practică de Jacques Derrida. Această formă de analiză recomandă colectarea acelor date care scot în evidență caracterul contingent al chestiunilor considerate universale sau anistorice, modul în care s-a „lucrat” (conștient sau inconștient) la construcția chestiunilor identitare care contează în viața socială de azi, chestiuni care, multă vreme, au fost luate de-a gata, considerate firești sau chiar naturale.

Juxtapunerea interculturală se poate realiza prin defamiliarizarea cititorului prin intermediul unei duble etnografii: o cercetare etnografică făcută „acasă” și una similară făcută peste hotare. Această tehnică e mai explicit empirică și mai puțin subtilă decât critica epistemologică. Această tehnică a fost inițiată de cercetările lui Margaret Mead, care au devenit exemple clasice pentru scoaterea în evidență a relativismului cultural.¹⁴⁴ De exemplu, lucrarea *Coming of Age in Samoa* a rămas un reper în pofida problemelor metodologice majore. Au fost realizate în

¹⁴³ Ibidem, pp. 141-142.

¹⁴⁴ Ibidem, p. 138.

mod deficitar atât etnografierea celor din Samoa¹⁴⁵, cât și descrierea echivalentului american. Aceasta din urmă a fost scrisă la final, la cererea editorului. Ea nu poate fi denumită etnografie, deoarece are la bază doar propria experiență, dublată de literatura de specialitate.¹⁴⁶ Pentru a fi serioasă, o astfel de întreprindere trebuie să aibă la bază două etnografii la care s-a muncit la fel de intensiv și sistematic, iar critica trebuie să aibă în vizor ambele terenuri, nu doar pe cel de „acasă”.¹⁴⁷

Din punctul meu de vedere, această tehnică poate fi transformată, fără a trăda spiritul ei, folosind o singură etnografie în loc de două. Însă pentru a putea face acest lucru trebuie să focusăm cercetarea asupra unor situații care sunt întâmplător interculturale. Din fericire astfel de situații pot fi găsite azi în abundență, deoarece migrația economică și investițiile străine directe datorate fenomenului de globalizare creează terenuri interculturale care pot fi foarte accesibile. În plus, în varianta aceasta, tehnica juxtapunerii interculturale va fi nu doar mai facilă, ci și mai fertilă: traducerea culturală, folosirea instrumentală a formelor culturale, negocierea și transformarea rolurilor, jocul cu prejudecăți și stereotipuri, transformarea așteptărilor, ideilor sau valorilor, depășirea contradicțiilor etc. nu vor fi mediate doar de către cercetătorul atotștiutor prin juxtapunere, ci și de către „nativi”, într-o juxtapunere dinamică și întâmplătoare generată de experiența cotidiană.

¹⁴⁵ Vezi critica lui Derek Freeman prezentată în capitolul referitor la interviul nestructurat.

¹⁴⁶ Marcus & Fischer, *op. cit.*, p. 160.

¹⁴⁷ Ibidem, pp. 162-164.

Metoda polivocală, textul neîngrijit

Așa cum am arătat în prezentarea istoricului analizei culturale, această metodă nu servește atât analizei, cât scrierii textului. Prin această metodă se încearcă evitarea creării impresiei false, dacă e cazul, că realitatea descrisă este clară, coerentă, integrată și armonioasă. Tehnic vorbind, această metodă presupune prezentarea tuturor „vocalor” înregistrate de cercetător, indiferent dacă sunt incongruente și fac mai dificilă scoaterea în evidență a unui pattern, prezentarea într-o formă cât mai ne-editată a părților din interviuri, evitarea comentării interviurilor, ponderarea vocii autorului cu vocile celor studiați într-o formă dialogică, organizarea textului într-o formă care să evite falsul izomorfism dintre unitățile textuale și cele sociale, păstrarea în text a tot ceea ce dezorientează în întâlnirea etnografică etc.¹⁴⁸

Metoda interpretativă

Această metodă a fost și este folosită pretutindeni în cercetarea calitativă, într-un mod mai mult sau mai puțin intuitiv, prin plasarea datelor culese în contextul cultural-istoric. Totuși, metoda a fost formalizată ca atare abia în deceniul al șaptelea al secolului trecut de către Clifford Geertz, care, dincolo de faptul că a descris ceea ce făceau în mod implicit majoritatea cercetătorilor, a propus o manieră în care metoda putea fi folosită în mod explicit și consecvent. Mergând pe urmele lui Max Weber și ale lui Gilbert Ryle, Geertz concepe analiza culturală ca metodă centrală a unei științe „slabe”, interpretative, aflată în cău-

¹⁴⁸ Troc, *op. cit.*, pp. 332-337.

tarea sensului, în opoziție cu metodologia științelor „tari”, experimentale, aflate în căutarea unor legi.¹⁴⁹

Potrivit lui Geertz, „analiza culturală este (sau ar trebui să fie) deducerea semnificațiilor, evaluarea acestor deducții și desprinderea unor concluzii explicative din cele mai bune deducții.”¹⁵⁰

Căutarea sensului, deducerea semnificațiilor, presupune conceperea culturii ca un sistem de simboluri care se articulează în comportamentele, acțiunile și chestiunile cele mai banale. Simbolurile nu trebuie văzute, în mod pretențios, ca elemente care trebuie descifrate (în manieră clasic structuralistă), ci ca simple vehicule ale sensului (într-o manieră similară celei propuse de Bourdieu). Rezultatul acestui demers trebuie să fie o „descriere densă”, care să redea banalitatea locală, normalitatea chestiunilor care ne apar ca exotice, iraționale sau de neînțeles.¹⁵¹

Descrierea densă presupune tratarea unor fapte, atitudini etc. ca elemente simbolice, al căror înțeles depinde de plasarea lor în contextul altor elemente simbolice. De exemplu, în faimoasa descriere a luptelor de cocoși din Bali, Geertz pornește de la simbolistica imediată a cocoșului, regășibilă în vocabularul glumelor locale, în care este prezent dublul sens (cocoș, respectiv organ sexual masculin). În pasul următor analizează metafora „cocoș” care desemnează o serie de atribute masculine în tradiția mai veche sau mai nouă regășibilă în zonă. O primă deducție este că cei care se luptă sunt bărbații, iar cocoșii sunt doar

¹⁴⁹ Geertz, *op. cit.*, p. 14.

¹⁵⁰ Ibidem, p. 28.

¹⁵¹ Ibidem, pp. 15-28.

niște prelungiri ale stăpânilor lor. În pasul următor, analizează relația om-animal, constatând o distincție, asociată cu o repulsie, mult mai puternică decât în alte culturi. În cele din urmă, analizează atitudinile foarte rezervate față de conflict, sistemul social foarte ierarhizat, alianțele de clan și modul în care aceste elemente culturale se articulează în ritualurile și desfășurarea luptelor de cocoși: de la alegerea oponentului, dimensiunea pariurilor în funcție de relațiile dintre adversari, asocierile dintre cei care pariază până la simptomele modurilor în care este „trăită” în public lupta cocoșilor. De aici rezultă o deducție mai profundă, care o înghite pe prima: e o luptă între bărbați, în care adversitățile reale sunt camuflate și închise (oarecum reduse) într-un joc, un joc care le arată balinezilor ce este, ce ar putea fi (dar nu este) societatea lor.¹⁵²

Difuziune

În mod obișnuit, conceptul de *difuziune culturală* și tipul de analiză care se fundamentează pe un asemenea concept au în vedere „transferul unor trăsături culturale de la o societate la alta, prin intermediul migrației, comerțului, războiului etc.”¹⁵³ Consider că acest tip de analiză poate fi îmbogățită dacă luăm în considerare toate modalitățile, de la cele tradiționale până la cele moderne, prin care se formează și circulă informația culturală, mai ales ideile predominante și ideologia.

Din această perspectivă, în momentul în care descoperim un pattern de vorbire, de gândire, de comportament

¹⁵² Ibidem, pp. 367-397.

¹⁵³ Robert H. Winthrop, *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*, Greenwood Press, 1991, pp. 82-83.

etc. primul pas ar trebui să fie căutarea ideilor care generează, încurajează sau legitimează acel ceva.

Al doilea pas ar trebui să fie căutarea canalelor de difuziune. Prin canale de difuziune putem înțelege orice vehicul al informației culturale. Putem lua în calcul chestiunile care erau în mod tradițional avute în vedere în cercetarea de teren: familia, formațiunile de grup prin intermediul cărora indivizii se integrează în comunitate și învață ce e „lumea” și cum se folosește, „vocea satului” și prelungirile ei în toate formele de circulație orală favorizată de migrație, comerț, război etc. Putem lua instituțiile religioase, care, așa cum a remarcat Christopher Hill, în Europa au constituit principalul canal de distribuție a ideologiei până în secolul al XVII-lea: „predica nu era doar principala sursă de informații despre evenimentele și problemele curente, ci și un fel de ghid al comportamentului economic”¹⁵⁴. Putem lua în calcul instituțiile formale și informale care se ocupă în mod explicit de educație, cu toate sfaturile, rețetele, recomandările și modelele pe care le promovează prin exemple. Putem lua cărțile, revistele și ziarele sau putem lua mijloacele actuale de comunicare în masă, de la rețelele oficiale sau comerciale de distribuție a informației până la rețelele de socializare. Însă, nu e suficient să descoperim ideile, sursa lor și simptomele, în maniera lui Michel Foucault. Aceasta e doar un fel de „deștelenire”, de deschidere a unor piste de cercetare pentru alții. Dacă urmărim aria de acoperire și impactul prin tiraj, audiență, trafic etc. s-ar putea să avem niște surprize foarte plăcute. De exemplu, nu este suficient să constatăm, așa cum făcea istoria tradițională, că există o legă-

¹⁵⁴ Christopher Hill, *The English Revolution*, Lawrence & Wishart, 1955, p. 10.

tură între ideile iluministe și decretele sau discursurile politice din timpul Revoluției Franceze. Robert Darnton, cercetând modul în care s-au propagat ideile iluministe, a descoperit că *Enciclopedia*, deși a avut o contribuție importantă, nu poate fi comparată ca impact cu succesul la public al așa-numitelor *livres philosophiques* care îmbinau satira politico-religioasă iluministă cu pornografia.¹⁵⁵

Al treilea pas, urmându-l pe Eric Wolf, ar trebui să fie verificarea redundanței informației culturale, a modului în care o idee revine iar și iar sub diferite forme, punând în umbră alternativele concurente, deoarece producerea ideologiei presupune apropierea, alienarea sau chiar furtul limbajului, prin bombardamentul constant și variat al aceleiași idei prin multiple canale și sub diferite forme¹⁵⁶:

„Dezvoltarea unui model hegemonic global sau a unui ‘proiect de trăit’ nu reprezintă atât victoria unei logici cognitive colective cât dezvoltarea redundanței – repetiția continuă [...] a acelorași propoziții de bază în privința naturii realității construite.”¹⁵⁷

În felul acesta putem înțelege modul în care se formează ceea ce Franz Boas numea idei predominante, sau modul în care acționează ideologia, bătăliile nevăzute care se dau pentru mințile și sufletele oamenilor obișnuiți.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, W. W. Norton & Company, 1996, pp. 169-196.

¹⁵⁶ Wolf, *Pathways of Power...*, p. 314.

¹⁵⁷ Idem, *Europa și populațiile...*, p. 382.

¹⁵⁸ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, 1991, p. 40

Analiza funcțională

Analiza funcțională recomandă urmărirea sistematică a relațiilor dintre instituțiile formale și informale. Un interes deosebit îl are plasarea indivizilor în poziții / roluri sociale, mecanismele redresive, sancțiunile formale, informale, spontane sau organizate și găsirea funcției faptelor sociale relevante în menținerea ordinii întregului din care fac parte.

În prezentarea care urmează, accentul va cădea pe nuanțările și rafinările care i-au fost aduse analizei funcționale, necesare pentru a putea fi folosită în studierea contextelor și situațiilor mai complexe. Se recomandă urmărirea contradicțiilor și logicilor multiple care oferă alternative subversive subiecților studiați, a modului în care aceștia manipulează elementele simbolice disponibile, a modului în care își negociază poziția atribuită sau a conflictelor care scot în evidență fisurile din sistem și posibilitățile de transformare. Acest tip de analiză este, dintre toate metodele prezentate aici, cea mai îndepărtată de „cultură” și cea mai apropiată de „societate” sau „grupuri” și, în variantele mai recente, de „individ”.

Scurt istoric

Adepții acestui mod de analiză au reușit de la bun început să scape din dihotomia cultură-natură grație unui

concept care restrânge aria de cercetare a științelor sociale: „societate” sau, mai exact, „fapte sociale”.¹⁵⁹ Inițiatorul acestui demers pozitivist a fost Émile Durkheim. Pentru Durkheim, obiectul de cercetare al sociologiei trebuie să fie „faptul social”, iar „faptele sociale trebuie studiate ca lucruri, ca realități externe individului”¹⁶⁰. Ce sunt faptele sociale? Nu contează ce sunt și în câte moduri pot fi definite, important e că, pentru Durkheim și pentru continuatorii săi, prin modul în care a delimitat câmpul și obiectul cercetării, *faptele sociale trebuie să fie chestiuni ușor identificabile, care să poată fi observate, care trebuie să aibă un caracter supraindividual și coercitiv*¹⁶¹:

„[faptele sociale] constau în moduri de a face sau de a gândi, putând fi recunoscute prin aceea că sunt susceptibile de a exercita asupra conștiinței particulare o influență coercitivă.”¹⁶²

Definiția și procesul de definire în sine sunt importante deoarece ne dezvăluie originalitatea acestui tip de analiză. Mai precis, Durkheim și, mai apoi, funcționaliștii britanici s-au concentrat asupra chestiunilor sociale relativ simple, denumite „fapte sociale”, și asupra *relațiilor care se stabilesc între ele*, lăsând în plan secund influențele mai greu de studiat cu instrumentele cercetării sociale,

¹⁵⁹ Michael Halewood, *Rethinking the Social through Durkheim, Marx, Weber and Whitehead*, Anthem Press, 2014, p. 38.

¹⁶⁰ Émile Durkheim, *Suicide. A Study in Sociology*, Routledge, 2005, p. xxxvi.

¹⁶¹ Idem, *Regulile metodei sociologice*, Iași: Editura Polirom, 2002, pp. 26-29.

¹⁶² Ibidem, p. 127.

precum influența mediului sau influența culturii. Ca urmare, efortul explicativ a căzut pe seama relațiilor dintre faptele sociale. Din această perspectivă, comunitatea a fost imaginată ca un organism biologic, iar faptele sociale ca *funcții ale organismului*, așa cum, de exemplu, respirația îndeplinește funcția de a introduce gazele necesare susținerii vieții organismului.¹⁶³

Noua metodă, promovată în Franța de Durkheim, Marcel Mauss și de colectivul revistei *Année sociologique*,¹⁶⁴ a avut un impact deosebit în mediul academic din Marea Britanie prin intermediul cercetărilor și polemicilor susținute de Bronisław Malinowski și A. R. Radcliffe-Brown. Aici, potrivit lui Adam Kuper, a avut loc o adevărată „revoluție funcționalistă”, care își propunea să abandoneze vechea dihotomie mediu-natură – odată cu vechile metode de analiză considerate a fi prea speculative pentru a fi considerate științifice.¹⁶⁵ Totuși, după „curățarea” vechilor metode de speculațiile privind trecutul, sau de tot ceea ce Radcliffe-Brown numea „istorie conjecturală”, au fost preluate și rafinate o serie de concepte evoluționiste: adaptare, sistem, organizare, instituție, structură, funcție, proces etc.¹⁶⁶

¹⁶³ Idem, *The Division of Labour in Society*, Palgrave Macmillan, 1984, p. 11.

¹⁶⁴ Randall Collins, „The Durkheimian movement in France and in world sociology”, în Jeffrey C. Alexander & Philip Smith (eds.), *The Cambridge Companion to Durkheim*, Cambridge University Press, 2005, p. 101.

¹⁶⁵ Adam Kuper, *Anthropology and Anthropologists. The modern British School*, Routledge, 1983, pp. 1-4.

¹⁶⁶ A. R. Radcliffe-Brown, *Structură și funcție în societatea primitivă*, Iași: Polirom, 2000, pp. 11-21.

Aceste împrumuturi, dublate de refuzul luării în considerare a istoriei, au întărit holismul funcționalismului, deja prezent la Durkheim. Societățile descrise cu această metodologie creează adeseori impresia că sunt întreguri coerente, înghețate în timp; iar indivizii nu sunt altceva decât niște marionete culturale care lucrează la buna funcționare a societății.

Fără a încerca să-i diminuăm valoarea euristică, putem spune că acest tip de analiză pornește de la aceleași fantezii socio-politice precum fascismul: o societate integrată organic, cu un tip specific de solidaritate, cu poziții structurale destul de clar alocate indivizilor etc. Nu e de mirare că, pornind de la background-ul pe care îl împărtășeau atât fasciștii cât și funcționaliștii timpurii și de la câteva idei care s-au dezvoltat în paralel în ambele viziuni, ideile lui Durkheim au ajuns parte structurantă a teoriei fasciste în varianta produsă de Sergio Panunzio.¹⁶⁷

Pornind de la aceste lipsuri, precum și de la nepotrivirile din ce în ce mai clare dintre cadrul conceptual și observațiile din teren din epoca postcolonială, o serie de cercetători au încercat să producă alternative teoretice concurente funcționalismului. Însă, în pofida numeroaselor inovații privind cadrul de interpretare și în ciuda denumirilor interesante (procesualism, interpretativism simbolic, teoria conflictului, teoria acțiunii sociale etc.), aceste alternative, deși binevenite, nu sunt tocmai revoluționare – sau nu sunt cu nimic mai revoluționare decât schimbările propuse de poststructuraliști structuralismului. De aceea, consider că eticheta „postfuncționalism”

¹⁶⁷ David D. Roberts, *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*, University of North Carolina Press, 1979, pp. 62-63, pp. 318-319.

este una care poate îmbrățișa toate încercările de a introduce grupurile de indivizi și individul în schema analizei funcționale.

Sursa acestor transformări ale funcționalismului e chiar unul din fondatorii lui, Radcliffe-Brown, care, spre finalul carierei, și-a nuanțat teoria și a susținut și încurajat cercetători precum Max Gluckman sau William Lloyd Warner să producă schimbări în această direcție. Lloyd Warner a fost printre primii antropologi care a aplicat metodologia disciplinei în studiul diverselor aspecte ale societății occidentale și, împreună cu Elton Mayo, a fost printre primii care au utilizat analiza de rețea ca replică a tradiționalei analize bazate pe relații de rudenie.¹⁶⁸ Gluckman a accentuat importanța conflictului în studiul „situațiilor sociale”, punând bazele așa-numitei Școli de la Manchester.

Adepții acestei orientări recomandă schimbarea priorității analizei de la prim-plan sau „front stage”, care conține norme, structuri de clan și alte chestiuni ce asigură stabilitatea în reproducerea socio-culturală a unui grup, spre inconsecvențele normative, alianțe, negocieri, conflicte și alte chestiuni ce țin de „back stage” și fac posibilă schimbarea socială.¹⁶⁹ Folosind termenii lui Frederick G. Bailey, putem spune că acest tip de analiză este una *dinamică*, spre deosebire de analiza clasic funcționalistă, considerată *statică*.¹⁷⁰ Și e posibil ca această analiză să fie mai utilă, deoarece, așa cum a remarcat Bailey, cercetătorii se

¹⁶⁸ John P. Scott, *Social Network Analysis. A Handbook*, Sage Publications, 2000, pp. 16-26.

¹⁶⁹ Călin Cotoi, *Introducere în antropologia politică*, Iași: Editura Polirom, 2009, pp. 40-47.

¹⁷⁰ Frederick George Bailey, *Tribe, Caste, and Nation*, Manchester University Press 1960, pp. 238-240.

chinuie să studieze sistemele, în timp ce oamenii studiați se chinuie să lupte cu ele.¹⁷¹ În acest caz, dincolo de evidențierea conflictelor particulare, putem analiza, într-o manieră care nu l-ar supăra nici pe Durkheim, *regularitățile care apar în încălcarea normelor*. Pentru a da seama de un astfel de fenomen social, Bailey a propus folosirea distincției dintre *regulile normative*, care țin de aparențele publice, respectiv *regulile pragmatice*, care țin de înțelegerea privată.¹⁷²

Trebuie să precizăm, totuși, că e vorba doar de o schimbare de accent, chiar dacă e una radicală. Sau, mai exact, este vorba de o completare a imaginii de ansamblu. Sistemele au fost în continuare analizate sau, acolo unde s-a putut, s-au folosit analizele funcționale deja existente.

Metode de analiză și concepte utile

Analiza funcțională este o formă de analiză relațională. Ea constă în tratarea oricărui fapt social din perspectiva relațiilor pe care le întreține cu alte fapte sociale, deoarece se consideră că scoaterea în evidență a *relațiilor* dintre acestea aruncă o lumină în plus asupra fiecăruia dintre ele.¹⁷³ În formularea lui Durkheim, o analiză funcțională se face în felul următor:

„Când încercăm să explicăm un fenomen social, trebuie să cercetăm în mod distinct cauza eficientă care îl produce și funcția pe care o îndeplinește. Ne servim

¹⁷¹ Bailey, *Stratagems And Spoils. A Social Anthropology Of Politics*, Westview Press, 2001, p. 87.

¹⁷² Ibidem, p. 5 și *passim*.

¹⁷³ Troc, *op. cit.*, p. 258.

de cuvântul *funcție* mai curând decât de cel de *scop* sau *țel*, tocmai pentru că fenomenele sociale nu apar în general în vederea rezultatelor utile pe care ele le produc. Ceea ce trebuie să determinăm este dacă există o corespondență între faptul cercetat și trebuințele generale ale organismului social și în ce constă această corespondență, fără a ne preocupa dacă ea a fost intenționată sau nu. Toate chestiunile legate de intenție sunt, dealtfel, prea subiective pentru a putea fi tratate în mod științific.”¹⁷⁴

Din această perspectivă, faptele sociale relativ și aparent izolate, descoperite prin observație participativă sau revelate prin interviuri, trebuie tratate ca părți ale unui ansamblu mai mare cu care pot întreține diferite tipuri de relații: (1) funcționale, în cazul în care contribuie la echilibrul ansamblului, (2) disfuncționale, în cazul în care contribuie la dezechilibrul ansamblului sau (3) non-funcționale sau întâmplătoare, dacă nu afectează ansamblul.¹⁷⁵ Astfel, putem verifica dacă un ritual, un pattern de vorbire, de gândire sau de comportament, o instituție (formală sau informală) are o funcție care vizează funcționarea întregului ansamblu – fie că e vorba despre o comunitate, o facțiune a ei, un grup, etc. Deși operațiunea poate crea impresia unui simplu exercițiu de etichetare, ea ne ajută să înțelegem de ce anumite practici sociale sunt încurajate sau descurajate să se perpetueze. De exemplu, dacă am dori să înțelegem de ce practicile religioase din România continuă nestingherit, în pofida numeroaselor scandaluri

¹⁷⁴ Durkheim, *Regulile metodei sociologice...*, p. 135.

¹⁷⁵ Lazăr Vlăsceanu, *Introducere în metodologia cercetării sociologice*, Iași: Editura Polirom, 2013, p. 56.

sau în pofida propagandei seculariste recente, o analiză materialistă s-ar putea să nu ne fie de folos. Nici o analiză culturalistă nu ne-ar ajuta prea mult, deși s-ar putea să vedem limitarea ariei de acoperire a canalelor de difuziune prin care circulă ideile potrivnice sau prin interpretare, am putea să înțelegem de ce nu prinde mesajul. Însă, prin analiza funcțională putem aborda problema frontal, încercând să înțelegem ce funcție are instituția bisericii în comunitățile în care există și dacă alternativele oferite de secularism pot sau nu să preia, chiar într-o formă modificată, respectiva funcție.

De asemenea, urmând critica postfuncționaliștilor, putem să căutăm fisurile din comunitate, conflictele de interese, distribuirea inechitabilă a drepturilor și îndatoririlor sau *regulile pragmatice* care însoțesc ca o umbră *regulile normative* – ponderea sau distribuția lor în cadrul claselor sociale etc. Cu alte cuvinte, să punem întrebarea „pentru cine e funcțională chestiunea?”¹⁷⁶

În cazul în care dorim să facem o analiză funcțională dinamică, pentru a pătrunde mai în profunzime, adică dincolo de sistemul (mai mult sau mai puțin coerent) de principii și valori manifeste, putem să vedem la „lucru” interesul personal în negocierea aproape permanentă a rolurilor, în manipularea principiilor și valorilor care oferă „alternative subversive”¹⁷⁷. De exemplu, în societatea românească de astăzi putem găsi mai multe răspunsuri la întrebarea ce este o femeie „adevărată”, fiecare dintre ele trimițând la nevoia de bună funcționare a diverselor forme de organizare socială, de la familie la întreprinderile economice. Putem adăuga și canalele de difuziune care

¹⁷⁶ Barrett, *op. cit.*, p. 99, nota 8.

¹⁷⁷ Cotoi, *op. cit.*, p. 52.

transmit mesajele care creează principii contradictorii: de gura satului, biserică și aliații din mass-media, până la canalele comerciale care formează opinia publică. Situația plină de contradicții poate crea frustrare sau chiar probleme de personalitate, însă, în același timp, creează un spațiu pentru libertatea individuală. Iar asta poate fi observată în negocierea cotidiană a rolurilor de gen.

Iar, de cealaltă parte a „baricadei”, putem vedea mecanisme de conservare puse în joc de societate / grupuri în vederea reproducerii structurale. Cel mai interesant astfel de mecanism poate fi văzut în sancțiunile sociale.

Mecanisme preventive, mecanisme redresive

Mecanismele preventive sunt interesante ca obiect de studiu deoarece acestea fixează granițele libertății individuale, separând ceea ce poate fi făcut de ceea ce nu poate fi făcut. Toate regulile, uzanțele și recomandările fac comportamentul fiecărui individ oarecum previzibil – și, ca urmare, studiabil. Studiul acestor mecanisme preventive ne arată că limitele libertății fiecărui individ sunt sociale. E posibil ca aceste mecanisme, care sunt adeseori inconștiente, să nu ni se dezvăluie atunci când indivizii aleg în mod liber să li se supună, însă devin tot mai clare atunci când indivizii, încercând să le încalce, întâmpină dificultăți.

Cele mai evidente mecanisme preventive sunt *sancțiunile sociale*. Sancțiunile sociale pot fi văzute ca reacții ale societății / grupului vizavi de diversele moduri de comportament. Ele pot fi pozitive (dacă aprobă, încurajează, răsplătesc etc.) sau negative (dacă dezaprobă, descurajează, pedepsesc etc.). De asemenea, pot fi difuze (reac-

ții spontane, preponderent individuale) sau organizate (conform unor proceduri tradiționale recunoscute). Dacă vrem, putem să facem și distincția între cele formalizate juridic și cele care sunt mai degrabă purtate de forța tradiției; însă toate aceste distincții (mai mult sau mai puțin fine) sunt șterse / întrepătrunse în practica zilnică. Dacă vrem să înțelegem funcția sancțiunilor sociale, e recomandat să vedem mai degrabă efectele asupra celor care nu sunt neapărat vizați de ele.

Ca mecanism de reglare a comportamentelor conform uzanțelor tradiționale, sancțiunile sociale se inserează undeva între coerciție și conformare voluntară. În fiecare moment în care apar manifest astfel de sancțiuni, ele reiterează atașamentul comunității vizavi de valori, principii, norme sau uzanțe, producând un orizont de așteptări membrilor, orizont în care comportamentele lor vor fi relativ previzibile.¹⁷⁸

Un exemplu foarte interesant de sancțiune socială (negativă, organizată, tradițională) poate fi găsit în cercetarea făcută de Gail Kligman în nordul Transilvaniei. Autoarea a descoperit un ritual de ridiculizare care îi viza pe tinerii care refuză sau amână căsătoria, în special pe „fetele bătrâne”. Obiceiul era practicat cu ocazia anului nou, moment care simboliza regenerarea, amintind comunității rolul său reproductiv. Obiceiul consta în plasarea în fața casei celor vizați a unor figurine reprezentând strămoșii, un moș respectiv o babă, însoțite de un text obscen.¹⁷⁹ Obiceiul și chiar denumirea de „fată bătrână”

¹⁷⁸ Radcliffe-Brown, *op. cit.*, pp. 189-194.

¹⁷⁹ Gail Kligman, *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, University of California Press, 1988, pp. 48-49.

reprezintă o sancțiune socială, care nu îi vizează neapărat doar pe cei care, întâmplător sau în urma unor alegeri, au refuzat la timpul potrivit să preia rolurile constrângătoare de soț și soție; ci e o formă de avertisment pentru cei care urmează să se apropie de momentul respectiv.

Mecanismele redresive trebuie avute în vedere atunci când observăm că mecanismele preventive nu funcționează. De exemplu, ele trebuie avute în vedere, dacă există, atunci când studiem un conflict care a polarizat grupul studiat și care riscă să pună sub semnul întrebării existența lui. În acest sens, trebuie avute în vedere chestiuni care se întind de la „sfaturi informale, încercări de mediere și acțiuni juridic legale, până la activități rituale”.¹⁸⁰ De la marea politică internațională, până la mica politică sau chiar la relațiile dintre diverse grupuri găsim numeroase exemple de „îngropare rituală a securii războiului” sau de recodificare (bilateral acceptată) a noii ordini.

Analiza de rețea

Analiza de rețea a cunoscut un succes impresionant în ultima vreme, însă nu toate direcțiile de dezvoltare sunt atât de fecunde pe cât de impresionante par a fi cititorului. Unele dintre ele sunt mai degrabă prilejuri de etalare a virtuozității tehnice decât instrumente utile pentru a aduce ceva în plus înțelegerii fenomenelor sociale sau, parafrazând ironia unui pionier al analizei de rețea, uneori adepții acestei analize folosesc dinamita pentru a prinde muște.¹⁸¹

¹⁸⁰ Cotoi, *op. cit.*, p. 52.

¹⁸¹ Jeremy Boissevain, „Network Analysis: A Reappraisal”, *Current Anthropology*, Vol. 20, No. 2, 1979, p. 393.

Acest tip de analiză vizează explicitarea relațiilor formale și informale dintre indivizi, a modului în care circulă influența și favorurile, a modalităților de integrare a individului în comunitate prin intermediul rețelelor, a modului în care funcționează practic sistemele etc. Această formă de colectare și interpretare a datelor completează analiza funcțională, scoțând la iveală clicile și alte rețele care traversează structura socială tradițională, revelând astfel sursele de conflict / consens, distribuția puterii, relațiile de reciprocitate, persoanele influente și alte forme de organizare informală. De asemenea, analiza de rețea poate completa o analiză difuzională, semnalând traseul social / oral al informației.

Ca instrument de colectare a datelor, cea mai simplă și eficace tehnică este „bulgărele de zăpadă”¹⁸² prin care îi ceri celui interviuat să numească câțiva membri ai anturajului său, care ulterior sunt contactați și, la rândul lor, rugați să facă același lucru. În cazul în care, din motive de confidențialitate, această tehnică nu dă roade, se pot găsi căi alternative prin care să urmărim simptomele unor astfel de relații. De exemplu, se pot urmări interacțiunile din grupurile de pe rețelele sociale, apartenența la diverse cluburi, frecventarea unor spații de întâlnire sau parteneriatele de afaceri care pot fi regăsite consultând datele publice disponibile.¹⁸³ Astfel, din puncte (reprezentând indivizii) și linii (reprezentând relațiile) putem genera o

¹⁸² Scott, *op. cit.*, p. 56.

¹⁸³ Norbert Petrovici & Anca Simionca, „Productive Informality and Economic Ties in Emerging Economies: The Case of Cluj Business Networks”, în Tul'si Bhambry et al. (eds.), *Perpetual Motion? Transformation and Transition in Central and Eastern Europe and Russia*, School of Slavonic and East European Studies, UCL: London, 2011, p. 137, nota 7.

reprezentare grafică a rețelei sociale. Dacă dorim, săgețile pot semnala direcția tipului de relație (pentru a sublinia chestiunea reciprocității) și semnele „+” sau „-” pot semnala componenta afectivă a relației.¹⁸⁴

Ca instrument de reprezentare a datelor, analiza de rețea poate însoți observația participativă pentru a scoate în evidență pattern-urile de interacțiune.¹⁸⁵ Acestea pot fi mai greu de observat decât pattern-urile de vorbire, gândire sau comportament. De exemplu, îți va sări mai repede în ochi faptul că o formulă de exprimare, un mod de a pune sau de a rezolva o problemă tinde să se repete decât faptul că X tinde să relaționeze mai des sau mai intens cu Y decât cu Z sau că rețelele actorilor economici se pot intersecta sau nu cu cele politice.

Ca instrument de analiză a datelor, analiza de rețea poate să ne ajute să înțelegem cum și prin cine sau prin ce relații informale un individ se integrează la locul de muncă sau chiar într-o comunitate,¹⁸⁶ cum se organizează și cum se transformă o societate – cu alte cuvinte, cum e posibilă politica în societate. Prin intermediul analizei de rețea ne este mult mai ușor să refacem drumul de la individ la comunitate sau societate și invers, dizlocând astfel clivajul teoretic creat de către funcționaliști între individ și societate, dând astfel posibilitatea cercetătorului să abordeze individul într-un mod ne-individualist – și societatea într-un mod care să nu transească părțile ei componente, ci ca un ceva care le traversează.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Ibidem, pp. 11-14.

¹⁸⁵ Ibidem, p. 30.

¹⁸⁶ Ibidem, pp. 20-21.

¹⁸⁷ Bruno Latour, „Networks, Societies, Spheres: Reflections of an Actor-Network Theorist”, *International Journal of Communication*, 5, 2011, pp. 804-808.

De asemenea, analiza de rețea ne ajută să înțelegem cum se difuzează oral informația socio-culturală; cum și prin cine, sau prin ce relații informale, un individ are acces la informațiile cu miză precum cele legate de oportunitățile de angajare, parteneriate etc. – în acest sens, celebrul studiu al lui Mark Granovetter a dezvăluit puterea legăturilor slabe, dată de faptul că persoanele care au legături puternice și relații frecvente împărtășesc un stoc similar de informații, noutățile tinzând să-și facă apariția prin legăturile slabe ale unui individ.¹⁸⁸

Conceptele utile sau elementele care merită a fi luate în vizor pentru a face o analiză de rețea sunt: (1) *reciprocitate*, se referă la natura tranzacțiilor dintre persoane, dacă se oferă ceva similar, de exemplu, informație pentru informație, sau nu, de exemplu, influență sau susținere politică pentru bani, sau nu se oferă nimic și rămâne o datorie vagă sau datoria e plătită indirect prin favoruri acordate unui terț; (2) *intensitate*, se referă la puterea obligațiilor implicate într-o relație; (3) *durabilitate*, se referă la vechimea relațiilor activate într-o tranzacție; (4) *densitate*, se referă la cât de complete sunt relațiile dintr-un grup, scoțând în evidență dacă avem de a face cu o clică, în cazul în care fiecare are relații cu toți ceilalți în parte, sau nu; (5) *accesibilitate*, se referă la cât de ușor sau prin câți intermediari poate fi accesat un individ de către un altul etc.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Mark S. Granovetter, „The Strength of Weak Ties”, în *American Journal of Sociology*, 78:6, 1973, pp. 1360-1380.

¹⁸⁹ Scott, *op. cit.*, pp. 31-32.

Analiza structurală

Analiza structurală recomandă reperarea logicii de organizare a informației culturale. Aceste logici de organizare a informației culturale structurează în practică modul de a vedea, de a gândi sau de a face lucrurile, producând pattern-uri sau regularități care merită să fie studiate din această perspectivă. În prezentarea care urmează, accentul va cădea pe prezentarea variantelor post-structurale, mai exact pe analiza structurală / relațională a lui Pierre Bourdieu, respectiv analiza de discurs a lui Michel Foucault.

Varianta lui Bourdieu a analizei relaționale recomandă culegerea datelor care pun în lumină relațiile de putere dintre câmpuri, relațiile de putere din interiorul unui câmp și limitările date de poziția unui individ în câmp, logica de includere sau excludere dintr-un câmp, capitalul care contează pentru o bună poziționare în câmp, modul în care se constituie și se reproduc diversele forme de capital (economic, cultural, social, simbolic), afinitățile bazate pe habitus etc. Deși metoda poate părea dificilă la început, cu exemple bine alese aceasta devine ușor de internalizat. Metoda a fost aplicată cu rezultate spectaculoase în studiul mass-mediei, în studiul sistemelor de învățământ, în studiul statului și al structurilor birocratice, în studiul relației dintre economie, ideologie și politică etc.

Varianta lui Foucault a analizei de discurs recomandă, potrivit *principiului inversiunii*, punerea în balanță a ceea ce spune un discurs cu ceea ce nu spune, cu ceea ce omite sau ascunde uneori voit (în acest caz, putem analiza strategiile de poziționare eficientă într-un conflict), dar de cele mai multe ori inconștient (în acest caz, putem analiza practicile sociale discursive sau non-discursive care limitează, controlează și decupează un spațiu al posibilului pentru orice manifestare). Prin acest tip de analiză se poate scoate în evidență modul în care se produce plauzibilul, posibilul, acceptabilul sau dezirabilul într-un context social dat, precum și relațiile de putere care stau în spatele lor. Acest tip de analiză poate fi completat de (sau poate completa) o analiză difuzionistă.

Scurt istoric

Analiza structurală s-a născut inițial dintr-o nevoie de clarificare. Mai mult decât cuvântul „funcție”, cuvântul „structură” a fost folosit adeseori în mod impropriu în prima jumătate a secolului al XX-lea în sociologie și antropologie. Utilizarea lui, adeseori, nu era decât o „picanterie agreabilă”, o etichetă la modă, care nu aduce nimic în plus cercetării.¹⁹⁰ În acest context, inspirat de noile direcții de cercetare din lingvistică și din etnologie, Claude Lévi-Strauss a preluat conceptul funcționalist de „structură socială” și i-a adus câteva clarificări necesare pentru a-l transforma dintr-o metaforă destul de evocativă într-un instrument de analiză:¹⁹¹

¹⁹⁰ Alfred Kroeber apud Claude Lévi-Strauss, *Antropologia structurală*, București: Editura Politică, 1978, pp. 334-335.

¹⁹¹ Lévi-Strauss, *op. cit.*, p. 336.

„O structură prezintă caracter de sistem, în sensul că el trebuie alcătuit din elementele care se modifică în totalitate atunci când unul dintre ele se modifică. Fiecare model se poate modifica, însă transformările lui se limitează la un grup, la o familie, de modele. Transformările unui element fac predictibilă transformarea modelului. Modelul trebuie construit astfel încât să explice toate faptele observate.”¹⁹²

Cel mai simplu exemplu de sistem este opoziția binară – de exemplu, alb / negru, bine / rău etc. Împreună, diversele sisteme de opoziții binare formează o structură, o logică de organizare a informației culturale prin care se „filtrează și izolează realul”¹⁹³. Aceste sisteme binare pot fi completate cu alte elemente cu care se află în relație de opoziție, corelație sau analogie.¹⁹⁴ De asemenea, aceste sisteme pot fi reorganizate, așa cum un meșteșugar se folosește de uneltele și resturile de materiale avute la dispoziție pentru a crea noi obiecte. Acest proces este în același timp previzibil, pornind de la limitările date de vechile utilizări ale elementelor avute la dispoziție, și imprevizibil, pornind de la hazardul reorganizării. Claude Lévi-Strauss împrumută termenul suprarealist „hazard obiectiv”¹⁹⁵ pentru a caracteriza spațiul posibilelor din procesul de reorganizare.

¹⁹² Troc, *op. cit.*, p. 282.

¹⁹³ Lévi-Strauss, *Gândirea sălbatică*, Iași: Editura Polirom, 2011, p. 172.

¹⁹⁴ Ibidem, p. 165.

¹⁹⁵ Ibidem, p. 32.

Analiza structurală, așa cum a fost concepută și aplicată de Lévi-Strauss, este dificilă – uneori chiar și pentru Lévi-Strauss¹⁹⁶ – deoarece pornește de la presupuziția că pot fi cuprinse într-un model *toate* elementele simbolice, iar acesta trebuie să explice *toate* faptele observate. În acest sens, putem aminti mărturia lui Ernest Gellner care, după ce l-a citit și tradus pe Lévi-Strauss, nu a putut să spună ce e structuralismul.¹⁹⁷

Totuși, tratarea elementelor socio-culturale ca sisteme simbolice¹⁹⁸ (incomplete) sau, altfel spus, nucleul teoretic al structuralismului, a continuat să rămână un punct de referință în abordările post-structuraliștilor precum Pierre Bourdieu sau Michel Foucault. Post-structuraliștii au pus accentul pe raporturile de putere din relații, scoțând în evidență sistemele de excluderi, de distincții, decupaje și construirea istorică a logicii din spatele lor.

Această schimbare de accent, care vizează luarea în calcul a individului ca agent al schimbării, se înscrie în trend-ul din a doua jumătate a secolului al XX-lea, care a transformat și celelalte metode de analiză despre care am vorbit până acum. Dincolo de acest aspect, conceptele propuse, metodele specifice de analiză și piste de cercetare ale post-structuraliștilor oferă cercetătorului repere utile și facile în a observa și explica modul în care ni se prezintă (sau ni se ascund) diverse aspecte ale realității sociale.

¹⁹⁶ Robert Deliege, *Lévi-Strauss Today. An Introduction to Structural Anthropology*, Berg Publishers, 2004, p. 30.

¹⁹⁷ Ibidem, p. 29.

¹⁹⁸ Eric Schwimmer, „The local and the universal”, în Boris Wiseman, *The Cambridge Companion to Lévi-Strauss*, Cambridge University Press, 2009, p. 162.

Metode de analiză și concepte utile

Analiza structurală. Asemeni analizei funcționale, analiza structurală este o formă de analiză relațională. Însă, spre deosebire de analiza funcțională, care vizează relațiile dintre „faptele sociale”, analiza structurală vizează relațiile dintre diferitele logici de organizare a informației culturale. În abordarea metodologică a lui Bourdieu, analiza relațională trebuie să aibă în vedere analiza logicilor de ordonare care operează pe trei niveluri structurale distincte și interconectate: câmp, capital și habitus. Mai exact, analiza trebuie să urmărească: (1) identificarea și analiza poziției unui câmp față de alte câmpuri și analiza relațiilor de putere dintre câmpuri; (2) identificarea și analiza poziției în câmp a agenților care concurează pentru formele legitime de autoritate specifică câmpului respectiv; (3) analiza sistemelor de dispoziții pe care agenții din câmp le-au acumulat prin internalizarea poziției socio-economice.¹⁹⁹

Câmp

Bourdieu a ales acest cuvânt pentru a conceptualiza spațiul social datorită conotațiilor sale marțiale: câmp de luptă sau câmp de poziționări strategice.²⁰⁰ Câmpurile sunt spații sociale constituite istoric și devenite autonome prin raportarea la câmpurile dominante – de regulă la câmpul economic sau la cel politic. Apariția unui câmp

¹⁹⁹ Michael Grenfell, „Methodological principles”, în Grenfell (ed.), *Pierre Bourdieu. Key Concepts*, Acumen Publishing, 2008, p. 222.

²⁰⁰ Patricia Thompson, „Field”, în Grenfell (ed.), *op. cit.*, p. 68.

autonom este însoțită, de regulă, de dezvoltarea unor logici de excludere, respectiv a unor logici de recunoaștere și poziționare pe baza capitalului și a unui set de dispoziții specifice câmpului respectiv. Datorită gândirii relaționale caracteristice metodologiei lui Bourdieu, conceptul de câmp poate fi înțeles doar în relație cu conceptele „capital” respectiv „habitus”. Voi reveni asupra acestor concepte în curând. Deocamdată voi oferi clarificări și exemplificări pentru restul expresiilor din încercarea precedentă de definire a „câmpului”. Voi începe prin a explica ce înseamnă „constituit istoric”, respectiv „autonom”, iar din exemple se va putea înțelege ce sunt „logicile de excludere” respectiv „logicile de recunoaștere și poziționare”. Câmpurile nu trebuie concepute ca abstractizări teoretice valabile oriunde și oricând, ci ca un fel de *abstractizări practice* care urmează empiric modul în care respectivele structuri sociale apar, se definitivează, se transformă sau dispar.

De exemplu, în Franța sfârșitului de secol al XIX-lea apare un așa-numit „câmp artistic”, rezultat din bătălia simbolică împotriva dominației „câmpului economic”. Foarte pe scurt, bătălia a fost câștigată datorită surselor de venit independente de piața bunurilor artistice și, nu în ultimul rând, datorită superiorității abilităților scriitorilor în fața „concrenței” în bătălia de definire a ceea ce este frumos și dezirabil în viață. Perseverența lor în a descrie cât de excepțional și interesant e artistul a făcut ca aspiranții la postura de artist să vadă că această formă de recunoaștere socială aduce mai multe beneficii decât alternativele „burgheze” pe care câmpul economic le pune la dispoziție.²⁰¹ Se poate spune că atât bătălia pentru

²⁰¹ Pierre Bourdieu, *Regulile artei. Geneza și structura câmpului literar*, București: Editura Univers, 1998, pp. 80-81.

autonomizare cât și dispozițiile specifice ale agenților implicați în această lățălie i-au dat și regulile jocului. Logica recunoașterii și logica poziționării în câmp au rezultat dintr-o logică economică întoarsă pe dos: succesul în câmpul artistic depindea într-o bună măsură de insuccesul financiar al unei producții artistice, ca semn al evitării compromisului, iar adevărata piață era piața „internă” care funcționa pe baza criticilor favorabile, acceptării în cercul celor „aleși” și a altor elemente simbolice de recunoaștere a valorii.²⁰²

Alte exemple utile pentru înțelegerea conceptului sunt analizele lui Bourdieu referitoare la problemele rezultate din câștigarea autonomiei câmpului politic. Acest câmp a devenit autonom, în mod treptat, prin profesionalizare și prin excluderea „profanilor” sau a intereselor lor „iresponsabile”.²⁰³ Aici se poate vedea că atât procesul de autonomizare cât și rezultatele dominației relevă apariția unor probleme interesante, care altfel ar rămâne ascunse. Se poate spune că, prin autonomizare, câmpul politic și-a pierdut din rolul de reprezentare a voinței populare; fapt accentuat începând cu anii 1980, când s-a diminuat autonomia câmpului fără să se recâștige reprezentativitatea. Aceasta s-a întâmplat deoarece regulile jocului din câmpul politic s-au schimbat prin concesiile făcute câmpului economic. Presiunile câmpului economic au fost directe, prin diversele organizații internaționale, precum FMI, OMC etc., respectiv indirecte prin mass-media²⁰⁴ – care,

²⁰² Ibidem, pp. 117-120.

²⁰³ Idem, *Despre câmpul politic*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, pp. 82-98.

²⁰⁴ Idem, *Contraofensive. Argumente în sprijinul rezistenței împotriva invaziei neoliberale*, București: Editura Meridiane, 1999, pp. 7-16.

la rândul ei, și-a pierdut autonomia în favoarea câmpului economic datorită apariției televiziunii comerciale.²⁰⁵

Voi da un ultim exemplu, pornind de la observațiile (nu foarte sistematice) făcute de mine ca participant în câmpul academic din România. Până de curând, logica de legitimare în acest câmp avea la bază ucenicia îndelungată și recunoașterea egalilor. În ultimul deceniu, însă, urmând trend-ul global de subordonare în favoarea câmpului economic, câmpul academic a asimilat o serie de proceduri, reguli și criterii de evaluare specifice câmpului economic. Cum s-a ajuns în această situație de subordonare parțială? Influența s-a manifestat direct, prin presiunea mediului de afaceri, a plătitorilor de taxe etc. sau indirect, prin intermediul reglementărilor venite din câmpul politic. Astfel, vechea formă de legitimare tinde să fie eliminată de una nouă care are la bază evaluări cantitative bazate pe indici de impact, adecvarea intereselor de cercetare / predare la cerințele pieței muncii, accesări de fonduri pentru cercetări dirijate și, nu în ultimul rând, notorietatea generată de aparițiile în mass-media și publicațiile apărute în marile edituri comerciale – care prin caracterul lor, transformă domeniile de interes și produsele muncii academice. Coexistența vechilor obișnuințe cu cele noi a creat un spațiu propice pentru bătălii simbolice, de la contestarea procedurilor, regulilor și criteriilor concurente, până la contestarea și negocierea pozițiilor din sistem.

Din aceste exemple, alese la întâmplare, se poate observa utilitatea analitică a conceptului de "câmp" în a orienta cercetarea spre relațiile de nivel macro. Din această perspectivă se poate observa cum comportamentele

²⁰⁵ Idem, *Despre televiziune. Dominația jurnalismului*, București: Editura Art, 2007, *passim*.

agenților precum și produsele muncii lor sunt determinate, într-o bună măsură, de regulile jocului dintr-un câmp și de transformarea lor generată de relațiile de dominare rezultate din relațiile cu celelalte câmpuri. Interesant pentru cercetare este faptul că apariția unor logici concurente într-un câmp poate să scoată la iveală spațiul de libertate al agenților și dinamica relațiilor din interiorul câmpului.

Capital

Pentru a înțelege mai bine poziționarea în câmp trebuie să facem apel la conceptul de „capital”. Capitalul este conceptul cu ajutorul căruia putem transforma o analiză aparent statică a câmpului (în termeni de structură și relații de poziții) într-o analiză dinamică, care poate să surprindă crearea, menținerea și transformarea câmpului.²⁰⁶ În fiecare câmp, potrivit regulilor jocului, există o formă de capital simbolic care contează. Când câmpul este autonom, capitalul simbolic care determină poziția în câmp este dat de recunoașterea egalilor. Iar poziția ocupată pe baza acestei forme de capital explică marja mai mare sau mai mică de libertate de acțiune sau puterea de influență în stabilirea regulilor, pe care o are un individ ca agent al câmpului. Când autonomia câmpului se diminuează, diverse forme de capital pot intra în concurență în bătăliile de poziționare din câmp sau în bătăliile pentru stabilirea „adevăratelor” reguli ale jocului.

Pot fi avute în vedere mai multe forme ale capitalului, în măsura în care reprezintă reproducerea diverselor *resurse de putere* – sau în măsura în care pot cădea sub definiția marxistă a „capitalului”: muncă acumulată,

²⁰⁶ Robert Moore, „Capital”, în Grenfell (ed.), *op. cit.*, p. 105.

stocată sau cristalizată în ceva, care produce un efect de multiplicare în acțiunile viitoare. În acest sens, Bourdieu a avut în vedere în principal *capitalul economic*, care este „imediat și direct convertibil în bani”, *capitalul social*, care este cumulul de relații sau apartenențe la diverse asociații, *capitalul cultural* sau informațional, care este cumulul elementelor obținute prin educație și *capitalul simbolic*, care este orice formă de capital percepută și recunoscută ca legitimă.²⁰⁷

Se poate observa că aceste forme de capital, la care putem adăuga și altele, pe măsură ce cercetarea empirică le face necesare, pot fi convertite unele într-altele. Consider că ușurința cu care un tip de capital poate fi convertit într-altul contribuie la transformarea respectivului capital în capital simbolic, adică la perceperea lui ca fiind legitim. O rută oarecum alternativă pentru transformarea unei forme de capital în capital simbolic poate fi dată de ușurința cu care acel capital poate satisface nevoile cărora societatea, sau câmpul de referință, le acordă o importanță semnificativă.

Capitalul simbolic (sau suma resurselor simbolice) se poate prezenta în trei forme distincte: (1) *obiectificat* în artefacte de diverse feluri, în funcție de tipul de capital aflat la origine; (2) *încorporat* în limbajul corpului, postură, intonație și stil de viață; (3) ca parte componentă a *habitusului*.²⁰⁸ Voi reveni asupra conceptului de „habitus”. Deocamdată voi prezenta doar acea parte a lui care are

²⁰⁷ Craig Calhoun, „Habitus, Field, and Capital: The Question of Historical Specificity”, în Edward Lipuma, Moishe Postone & Craig J. Calhoun (eds.), *Bourdieu: Critical Perspectives*, Polity Press, 1993, p. 70.

²⁰⁸ Moore, *op. cit.*, p. 105.

vizibilitate socială suficient de mare încât poate opera ca formă a capitalului într-un câmp: atitudini și dispoziții. Ultimele două forme ale capitalului simbolic devin capital simbolic doar în măsura în care au la bază o perioadă lungă de acumulare (de exemplu, un *habitus* bine dezvoltat), doar în măsura în care sunt transpozabile (din domeniul în care au fost formate în alte domenii) și, nu în ultimul rând, doar în măsura în care în respectivul spațiu social funcționează violența simbolică.²⁰⁹ *Violența simbolică* acționează în momentul în care victima e complice. Adică, cei defavorizați de un set de criterii arbitrare, care spun că anumite atitudini, alegeri etc. sunt elevate, nu reușesc să vadă că respectivele criterii sunt arbitrare și ajung să și le însușească, la pachet cu rușinea și stânjeneala.

Habitus

Acesta este cel mai citat dintre conceptele lui Bourdieu – și folosit cel mai adesea în mod greșit.²¹⁰ De asemenea, e un concept care poate fi operaționalizat cu dificultate.²¹¹ Totuși, simptomele *habitusului*, precum acelea care intră în componența capitalului simbolic pot fi operaționalizate.

Acest concept este util, în primul rând, pentru dezvoltarea imaginației cercetătorului, deoarece ne ajută să vedem societatea reflectată în individ și individul reflectat în societate; sau, cu alte cuvinte, ne ajută să imaginăm individul ca spațiu de tranziție dintre: (1) *individual* și *social*, în sensul că experiențele sunt particulare în ceea

²⁰⁹ Ibidem, pp. 112-114.

²¹⁰ Karl Maton, „*Habitus*”, în Grenfell (ed.), *op. cit.*, p. 49.

²¹¹ Ibidem, p. 62.

ce privește conținutul, dar împărțite în ceea ce privește structura, pornind de la elementele care creează identitatea: clasă, gen, etnicitate etc.; (2) *subiectiv* și *obiectiv*, în sensul că, prin internalizare, chestiunile obiective devin subiective, respectiv, prin acțiune, chestiunile subiective pot căpăta obiectivitate în măsura în care se colectivizează; (3) *agent* și *structură*, în sensul că regularitățile dintr-un câmp sau regulile jocului sunt create de logica practică a agenților din câmp, iar diversele logici individuale nu se suprapun întrutotul cu o presupusă „logică a câmpului”, ci cu o cunoaștere particulară a regulilor jocului din câmp.²¹² Cu alte cuvinte, conceptul „habitus” ne ajută să înțelegem cum apar diversele regularități în comportamentele individuale, fără ca acestea să fie produsul obedienței față de reguli.²¹³

Cum putem imagina habitusul? Ca o sumă de structuri sau sisteme de dispoziții care sunt structurate și structurante. Sunt *structuri* în sensul că sunt ordonate. Sunt *structurate* în sensul că sunt create în circumstanțele din trecut și prezent. Și sunt *structurante* în sensul că pot condiționa acțiunile și acumulările viitoare.²¹⁴ Mai simplu spus, în formularea lui Karl Maton, „habitus” se referă la modurile individuale de a fi de a acționa, simți sau gândi.²¹⁵ Aceste moduri sunt constituite istoric, internalizând în permanență feedback-ul primit de la semenii care contează și determină modurile viitoare de a fi, de a acționa, de a simți sau de a gândi.

²¹² Ibidem, pp. 53-54.

²¹³ Ibidem, p. 50.

²¹⁴ Ibidem, p. 51.

²¹⁵ Ibidem, p. 52.

Ce aduce nou o analiză care folosește concepte precum „habitus” sau „capital”? Ne poate ajuta să vedem și să analizăm afinitățile dintre indivizi care nu pot fi analizate cu celelalte metode prezentate. De exemplu, am putea înțelege de ce există, totuși, un fel de acceptare la prima vedere între doi sau mai mulți indivizi, care nu s-au întâlnit niciodată, care n-au fost supuși influenței unor canale de difuziune similare sau între care nu există relații de niciun fel. Acest tip de analiză ne poate ghida spre chestionarea dispozițiilor comune, prin observarea și analizarea preferințelor fiecăruia, a alegerilor pe care le face sau prin modul în care încearcă conștient sau inconștient să se distingă de ceilalți. Dacă dorim, acest tip de analiză poate fi extinsă pentru a desena, pornind de la datele empirice, *clasele sociale*. Pentru aceasta putem face apel la statistici care să ia în calcul volumele capitalului cultural și economic – la pachet cu analizele calitative ale modalităților de creare a identității de clasă prin legitimare teoretică, respectiv mobilizare politică.²¹⁶

Analiza de discurs

Analiza de discurs practică de Michel Foucault a fost expusă într-un scurt text compus cu ocazia prelegerii inaugurale ținută la *Collège de France* în 1970.²¹⁷ Analiza de discurs practică de Foucault folosește conceptul de „discurs” într-o formă care se află undeva între singular și

²¹⁶ Nick Crossley, „Social Class”, în Grenfell (ed.), *op. cit.*, pp. 87-99.

²¹⁷ Michel Foucault, „The Order of Discourse”, în Robert Young, *Untying the Text: A Post-structuralist Reader*, Routledge & Kegan Paul, 1981.

plural, între discursul individual la care e expus un auditoriu (luat ca eveniment singular) și contextul practicilor discursive (sau seria de evenimente) în care se plasează respectivul eveniment. De asemenea, conceptul se plasează undeva între individual și social-istoric, din moment ce discursul este un mediator social între gândirea și vorbirea individuală, particulară.

Acest tip de analiză are la bază câteva principii metodologice. Cel mai important, ca instrument de analiză, pare a fi principiul inversiunii. Celelalte trei principii, discontinuitatea, specificitatea și exterioritatea, sunt utile mai degrabă ca ghid teoretic. *Principiul inversiunii* recomandă verificarea contrariului a ceea ce tradiția afirmă, verificarea a ceea ce se trece sub tăcere. De exemplu, acolo unde aparent e vorba de eliberare și încurajare, e recomandabil de verificat limitările care rămân sau transformarea vechilor limitări și restricții.²¹⁸ Ultimele trei principii recomandă să vedem „lumea” sau realitatea împărțită ca rezultat al intersectării, suprapunerii sau excluderii reciproce produse de aceste limitări sau decupaje. Chiar dacă, ipotetic, sunt posibile alte limitări sau decupaje, nu poate exista o realitate liberă de aceste forme de simplificare pentru gestionarea realului. Realitatea împărțită este întotdeauna rezultatul violenței noastre asupra „lucrurilor”, adevărul nu este descoperit, ci este produs istoric ca urmare a unor bătălii pentru stabilirea formei în care se prezintă.²¹⁹

Pornind de la interesele lui de cercetare, Michel Foucault recomandă urmărirea a trei proceduri de control

²¹⁸ Ibidem, p. 67.

²¹⁹ Ibidem, p. 67.

sau limitarea hazardului care poate apărea în practicile discursive:

(1) *Proceduri de control extern.*

1.1. Sistemele de excludere: tabu al obiectului (nu se poate vorbi despre orice), ritual al circumstanței (nu se poate vorbi despre ceva anume în orice circumstanță) și drept privilegiat al subiectului vorbitor (nu poate oricine să abordeze în mod legitim orice subiecte).²²⁰

1.2. Procedurile de partaj și respingere se referă la obiceiul de a trasa granițe mai mult sau mai puțin clare între rațional și irațional, respectiv nebunie, urmat de un alt obicei care recomandă respingerea ultimelor două.²²¹

1.3. Opoziția adevăr / fals. Această opoziție pare mai puțin arbitrară sau mai puțin construită social în cazul în care contextul discursiv nu este suficient de extins. Însă, dacă extindem seria de evenimente discursive avute în vedere, se poate observa că practicile de stabilire a adevărului și, implicit, adevărurile rezultate diferă de la epocă la epocă. Din această perspectivă, pot fi observate relațiile instituționale și sistemele de practici pe care se sprijină adevărul epocii.²²²

(2) *Proceduri de control intern.*

2.1. Comentariul, în mod aparent, nu limitează, ci încurajează construirea indefinită de noi discursuri. Însă respectivele discursuri se înscriu în limitele impuse de

²²⁰ Ibidem, p. 52.

²²¹ Ibidem, p. 53.

²²² Ibidem, pp. 54-56.

textul comentat. Astfel, prin comentariu, care permite revenirea mascată a textului original în prim plan, se facilitează repetiția, scoaterea în prim plan a textelor comentate și lăsarea în umbră a celor necomentate.²²³

2.2. Autorul, în calitate de criteriu de organizare a operei produse de un individ, limitează posibilitățile și orizonturile de manifestare prin faptul că impune o anumită coerență și consecvență a operei, limitând voluntar domeniile, subiectele și maniera de abordare.²²⁴

2.3. Disciplina științifică, în calitate de criteriu de organizare a producțiilor discursive, limitează posibilitățile de construire a noilor enunțuri prin setul de reguli care trebuie respectate pentru a fi luat în seamă ca făcând parte dintr-o disciplină anume.²²⁵

(3) *Proceduri de rarefiere a subiecților vorbitori.*

3.1. Profesionalizarea e o formă de limitare a condițiilor de punere în joc a discursului. Această limitare se produce prin ritualizarea inerentă a activității oricărei profesii și prin faptul că, deschizând o rută de carieră care oferă accesul la secretele profesiei, le închide pe toate celelalte. *Ritualul* limitează prin faptul că definește calificarea necesară indivizilor care vorbesc; prin faptul că stabilește gesturile și comportamentele care trebuie să acompanieze discursul respectiv; și prin faptul că fixează eficacitatea presupusă sau impusă a cuvintelor. *Secretele profesiei* sau, în formularea lui Foucault, secretele „societăților de discurs”, nu se dezvăluie terților nici în mo-

²²³ Ibidem, pp. 56-58.

²²⁴ Ibidem, pp. 58-59.

²²⁵ Ibidem, pp. 59-60.

mentele în care se manifestă explicit. Așa cum rapsozii medievali nu își dezvoltău tehnicile secrete de producere a poeziilor atunci când le recitau, tot așa medicii, avocații sau membrii oricărei profesii cu miză nu își dezvoltă secretele obținute prin ucenicie în momentul în care se manifestă discursiv.²²⁶

3.2. Doctrinile, chiar dacă nu limitează numărul membrilor, ci din contră, încurajează proliferarea lor, produc limitări prin faptul că îi leagă de anumite enunțuri, de punerea în comun a unuia și aceluiași ansamblu de discursuri. Iar când apar divergențe se produc rupturi, erezii care leagă noii membri de noile ansambluri discursive.²²⁷

3.3. Nu în ultimul rând și la o scară mult mai mare, sistemele educative limitează practicile discursive, circumscriindu-le intereselor de clasă ale celor care dețin puterea la un moment dat în societate. Prin modul în care se distribuie, prin ceea ce permite și prin ceea ce interzice, educația urmează direcțiile marcate de opozițiile, clivajele și luptele sociale.²²⁸

Principiile metodologice și direcțiile de analiză propuse de Foucault au fost urmate de el pe întreg parcursul carierei, producând rezultate care i-au făcut pe istorici să considere că a revoluționat modul de a scrie istoria.²²⁹ Acestea pot fi folosite chiar sub formă de rețetă orientativă, urmărind fiecare din direcțiile propuse de Foucault, în măsura în care le întâlnim în practicile discursive analiza-

²²⁶ Ibidem, pp. 61-63.

²²⁷ Ibidem, pp. 63-64.

²²⁸ Ibidem, p. 64.

²²⁹ Paul Veyne, „Foucault revoluționează istoria”, în Paul Veyne, *Cum se scrie istoria*, București, Editura Meridiane, 1999, pp. 369-411.

te. E foarte probabil să nu ne lovim de jocul cu distincția adevăr / fals – dacă analiza noastră nu vizează istoria la o scară mare. Însă e foarte probabil să întâlnim *sisteme de excluderi* care, în orice societate, pun în umbră anumite subiecte sau reduc la tăcere, prin ridiculizare, anumiți vorbitori în anumite contexte; să întâlnim reducerea la tăcere a *vocilor iraționale*; să observăm cum anumite texte, teme sau moduri de problematizare sunt scoase în față și reluate în mod redundant prin comentarii, recenzii sau ajutate să fure startul prin alte prilejuri (date de capacitatea sau de inventivitatea unui grup în a stabili agenda publică sau chiar termenii în care să se poarte dezbaterea); să observăm cum *principiul autorului* sau, la o scară mai mare, *profesionalizarea* reușesc să limiteze posibilitățile de manifestare ale unui individ la un traseu de carieră consecvent, previzibil și, ca atare, limitat; să observăm cum ceea ce poate fi spus și modul în care poate fi spus e limitat de procedurile interne ale *disciplinelor* sau, la o scară mai mare, de *constrângerile doctrinare*; sau, la o scară și mai mare, să vedem convergența dintre interesele de clasă, sistemele de putere și sistemele educative.

Bibliografie

1. Alexander, Jeffrey C. & Smith, Philip (eds.), *The Cambridge Companion to Durkheim*, Cambridge University Press, 2005.
2. Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, 1991.
3. Atkinson, Robert, *Povestea vieții. Interviu*, Iași: Polirom, 2006.
4. Babbie, Earl, *Practica cercetării sociale*, Iași: Editura Polirom, 2010.
5. Barnard, Alan & Spencer, Jonathan, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, 2010.
6. Barrett, Stanley R., *Anthropology: A Student's Guide to Theory and Method*, University of Toronto Press, 1996.
7. Bailey, Frederick George, *Tribe, Caste, and Nation*, Manchester University Press, 1960.
8. Bailey, Frederick George, *Stratagems And Spoils. A Social Anthropology Of Politics*, Westview Press, 2001.
9. Bennett, John W., *The Ecological Transition. Cultural Anthropology and Human Adaptation*, Elsevier Inc., Pergamon Press, 1976.
10. Berg, Bruce L., *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, London: Allyn & Bacon, 2001.
11. Bernard, H. Russel, *Research Methods in Anthroopology. Qualitative an Quantitative Approaches*, Altamira Press, Sage Publications, 2006.
12. Bloor, Michael et al., *Focus Groups in Social Research*, SAGE Publications, 2001.

13. Boas, Franz (ed.), *General Anthropology*, Heath and Company, 1938.
14. Boas, Franz, *Anthropology and Modern Life*, New York: Norton & Company, 1962.
15. Boissevain, Jeremy, „Network Analysis: A Reappraisal”, *Current Anthropology*, Vol. 20, No. 2, 1979.
16. Boudon, Raymond & Bourricaud, Francois, *A Critical Dictionary of Sociology*, Routledge 1989.
17. Bourdieu, Pierre, *Regulile artei. Geneza și structura câmpului literar*, București: Editura Univers, 1998.
18. Bourdieu, Pierre, *Contraofensive. Argumente în sprijinul rezistenței împotriva invaziei neolibérale*, București: Editura Meridiane, 1999.
19. Bourdieu, Pierre, *Despre televiziune. Dominația jurnalismului*, București: Editura Art, 2007.
20. Bourdieu, Pierre, *Despre câmpul politic*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.
21. Bryman, Alan, *Social Research Methods*, Fourth Edition, Oxford University Press, 2012.
22. Bryman, Alan & Burgess, Robert (eds.), *Analyzing Qualitative Data*, Routledge, 1995.
23. Burnham, Peter et al., *Research Methods in Politics*, Palgrave Macmillan, 2004.
24. Butaru, Lucian & Mateescu, Veronica, „Workplace Relations in the Opt System. Notes on Fieldwork in a Transylvanian Village”, *Studia UBB Sociologia*, Vol. 58, Issue 2, 2013.
25. Cotoi, Călin, *Introducere în antropologia politică*, Iași: Editura Polirom, 2009.

26. Clifford, James & Marcus, George (eds.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, 1992.
27. Clifford, James, *On the Edges of Anthropology. Interviews*, Prickly Paradigm Press, 2003.
28. Darnton, Robert, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, W. W. Norton & Company, 1996.
29. Darnton, Robert, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Iași: Polirom, 2000.
30. Deliege, Robert, *Lévi-Strauss Today. An Introduction to Structural Anthropology*, Berg Publishers, 2004.
31. Durkheim, Émile, *The Division of Labour in Society*, Palgrave Macmillan, 1994.
32. Durkheim, Émile, *Suicide. A Study in Sociology*, Routledge, 2005.
33. Durkheim, Émile, *Regulile metodei sociologice*, Iași: Editura Polirom, 2002.
34. Eriksen, Thomas Hylland, „Overheating: The Anthropology of Accelerated Change - Lecture 9: Energy”, în *YouTube.com*, [<https://youtu.be/T93LfnWyMaQ>], 19 nov. 2014.
35. Fleisher, Mark S., *Dead End Kids: Gang Girls and the Boys They Know*, The University of Wisconsin Press, 2000.
36. Fleisher, Mark S. & Krienert, Jessie L., *The Myth of Prison Rape Sexual Culture in American Prisons*, Rowman & Littlefield, 2009.
37. Geertz, Clifford, *Interpretarea culturilor*, Cluj-Napoca: Editura Tact, 2014.

38. Giddens, Anthony, *Sociologie*, București: Editura ALL, 2001.
39. Goodin, Robert E. & Tilly, Charles (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, 2006.
40. Granovetter, Mark S., „The Strength of Weak Ties”, în *American Journal of Sociology*, 78:6, 1973.
41. Grenfell, Michael (ed.), *Pierre Bourdieu. Key Concepts*, Acumen Publishing, 2008.
42. Halewood, Michael, *Rethinking the Social through Durkheim, Marx, Weber and Whitehead*, Anthem Press, 2014.
43. Harris, Marvin, *The Rise of Anthropological Theory. A History of Theories of Culture*, Thomas Y. Cromwell Company, 1971.
44. Harris, Marvin, *Cultural Materialism. The Struggle for a Science of Culture*, Random House, 1979.
45. Harris, Marvin, *Theories of Culture in Postmodern Times*, AltaMira, 1999.
46. Harshaw, Tobin, „Army’s Anthropology Experiment Ends in Defeat”, *Bloomberg View*, 15 iunie, 2015, <http://www.bloombergvew.com/articles/2015-07-15/army-s-anthropology-experiment-ends-in-defeat>.
47. Hill, Christopher, *The English Revolution*, Lawrence & Wishart, 1955.
48. Jupp, Victor (ed.), *Dicționar al metodelor de cercetare socială*, Iași: Editura Polirom, 2010.
49. Kitzinger, Jenny, „The Methodology of Focus Groups: the importance of interaction between research participants”, în *Sociology of Health & Illness*, Vol. 6 No. 1, 1994.

50. Gail Kligman, *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, University of California Press, 1988.
51. Krueger, Richard A. & Casey, Mary Anne, *Metoda Focus Grup. Ghid practic pentru cercetare aplicată*, Iași: Editura Polirom, 2005.
52. Kuper, Adam, *Anthropology and Anthropologists. The modern British School*, Routledge, 1983.
53. Latour, Bruno, „Networks, Societies, Spheres: Reflections of an Actor-Network Theorist”, *International Journal of Communication*, 5, 2011.
54. Lévi-Strauss, Claude, *Antropologia structurală*, București: Editura Politică, 1978.
55. Lévi-Strauss, Claude, *Gândirea sălbatică*, Iași: Editura Polirom, 2011.
56. Lipuma, Edward; Postone Moishe & Calhoun, Craig J. (eds.), *Bourdieu: Critical Perspectives*, Polity Press, 1993.
57. Marcus, George & Fischer, Michael, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*, The University of Chicago Press, 1999.
58. Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Opere*, vol. XIII, București: Editura Politică, 1962.
59. Mayo, Elton, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Boston: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1945.
60. Peace, William J., *Leslie A. White. Evolution and Revolution in Anthropology*, University of Nebraska Press, 2004.

61. Penny, H. Glenn & Bunzl, Matti (eds.), *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*, The University of Michigan Press, 2003.
62. Petrovici, Norbert & Anca Simionca, „Productive Informality and Economic Ties in Emerging Economies: The Case of Cluj Business Networks”, in Tul’si Bhambry et al. (eds.) *Perpetual Motion? Transformation and Transition in Central and Eastern Europe and Russia*, School of Slavonic and East European Studies, UCL: London, 2011.
63. Pichot, André, *La société pure. De Darwin à Hitler*, Champs-Flammarion, Paris, 2000.
64. Rabinow, Paul et. al., *Designs for an Anthropology of the Contemporary*, Duke University Press, 2008.
65. Radcliffe-Brown, A. R., *Structură și funcție în societatea primitivă*, Iași: Polirom, 2000.
66. Roberts, David D., *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*, University of North Carolina Press, 1979.
67. Sahlins, Marshall D., *Culture and Practical Reason*, The University of Chicago Press, 1975.
68. Sahlins, Marshall D. et al., *Evolution and Culture*, The University of Michigan Press, 1988.
69. Scott, John P., *Social Network Analysis. A Handbook*, Sage Publications, 2000.
70. Schensul, Jean J. et. al., *Enhanced Ethnographic Methods. Audiovisual Techniques, Focused Group Interviews, and Elicitation*, Ethnographer’s Toolkit , Vol 3, Altamira Press, 1999.
71. Spradley, James, *Participant Observation*, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1980.

72. Spradley, James, „Interviews”, în Mark Pogrebin (ed.), *Qualitative Approaches to Criminal Justice. Perspectives from the Field*, SAGE, 2003.
73. Steward, Julian Haynes, *Basin-plateau Aboriginal Sociopolitical Groups*, Smithsonian Institution. Bureau of American Ethnology. Bulletin 120, University of Utah Press, 1997.
74. Steward, Julian Haynes, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, (Reprint Edition) University of Illinois Press, 1990.
75. Troc, Gabriel, *Postmodernismul în antropologia culturală*, Iași: Editura Polirom, 2006.
76. Veyne, Paul, *Cum se scrie istoria*, București, Editura Meridiane, 1999.
77. Voisé, Waldemar & Labadie, James H., ‘The Renaissance and the Sources of the Modern Social Sciences’, *Diogenes*, 6, 1958.
78. Vlăsceanu, Lazăr, *Introducere în metodologia cercetării sociologice*, Iași: Editura Polirom, 2013.
79. Wiseman, Boris, *The Cambridge Companion to Lévi-Strauss*, Cambridge University Press, 2009.
80. White, Leslie A., *The Science of Culture. A Study of Man and Civilization*, Grove Press, 1949.
81. Winthrop, Robert H., *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*, Greenwood Press, 1991.
82. Wolf, Eric, *Europa și populațiile fără istorie*, Chișinău: Editura ARC, 2001.
83. Wolf, Eric, *Pathways of Power. Building an Anthropology of the Modern World*, University of California Press, 2001.
84. Young, Robert, *Untying the Text: A Post-structuralist Reader*, Routledge & Kegan Paul, 1981.

ISBN: 978-973-595-877-0